

ΘΩΡΑΚΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΖΙΧΝΑ

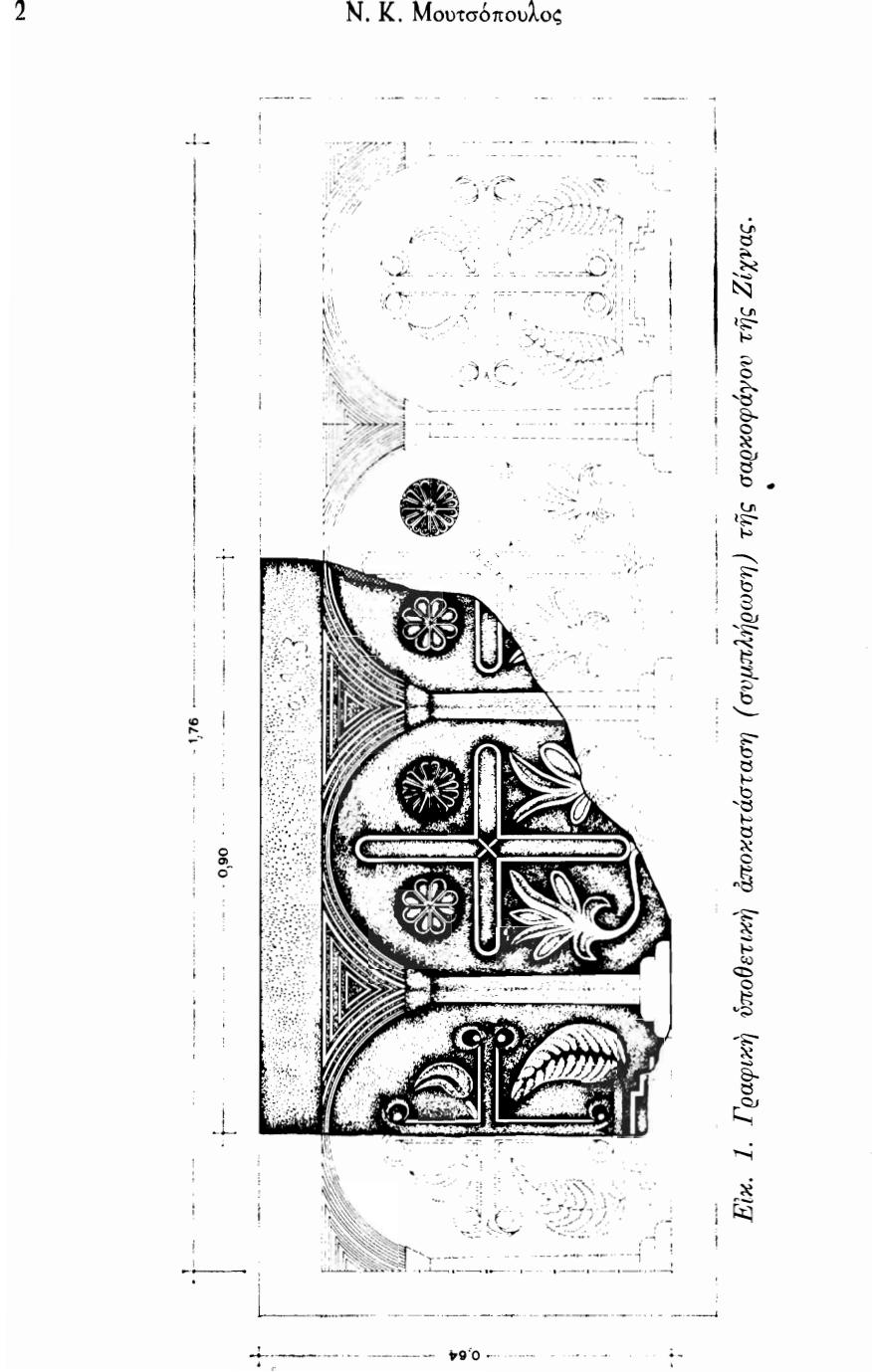
Στή BA πλαγιά πού δεσπόζει στὸ φυσικὰ ὁχυρὸ βυζαντινὸ οἰκισμὸ τῆς Ζίχνας, ἀπέναντι ἀπὸ τὰ τελευταῖα λείψανα τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, ποὺ σήμερα ἐλάχιστα ἔχνη τῆς εἶναι εὐδιάκριτα, βρίσκεται περιφραγμένη μὲ ἔνα μεταγενέστερο λιθόχτιστο μανδρότοιχο ἡ ἔξιλόστεγη τρίκλιτη μεταβυζαντινὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, τῶν ἔσχατων χρόνων τῆς τουρκοκρατίας.

Στήν ἀνατολικὴ πλευρά τοῦ προαυλίου τοῦ ναοῦ, σὲ μικρὴ ἀπόστασῃ ἀπὸ τὴν ΝΑ γωνία, ἀνάμεσα σὲ ἔνα σωρὸ στοιβαγμένες πέτρες, βρήκαμε ἔνα τμῆμα μιᾶς πλάκας τοποθετημένης ἀνάποδα, ποὺ ἀπὸ τὸ θέμα ποὺ κοσμεῖ τὴν δψη τῆς πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ ἀνήκε ἄλλοτε σὲ βυζαντινὴ σαρκοφάγο (πίν. 1-3).

Ἡ γκρίζα ἀσβεστολιθικὴ μαρμαρόπλακα ἔχει διαστάσεις $0,90 \times 0,64$ καὶ πάχος $0,07$ μ. καὶ, δπως ὑπολογίσαμε, ἀποτελεῖ θραύσμα ἐνὸς θωρακίου ποὺ πιθανὸν εἶχε διαστάσεις $1,90 \times 0,70$ (εἰκ. 1). Τὸ ἀνάγλυφο στήν ἐπιφάνεια τῆς γκρίζας μαρμαρόπλακας δὲν εἶναι βαθύ, ἀλλὰ εἶναι καλὰ σχεδιασμένο καὶ μὲ ἀκρίβεια ἐκτελεσμένο. Ὁ καλλιτέχνης θεληματικά, δπου κρίνει, ἐγκαταλείπει τὴ συμμετρία, δπως στὰ συμμετρικὰ φυλλώματα ποὺ ἔφευτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο τόξο (πίν. 3).

Τὸ θέμα του εἶναι ἀρκετὰ γνωστό· μιὰ σειρὰ σταυροὶ κάτω ἀπὸ τόξα ποὺ στηρίζονται σὲ κιόνια. Στὸ τμῆμα τῆς πλάκας ποὺ σώθηκε διακρίνεται καθαρὰ δ ἔνας σταυρὸς ποὺ ἀπὸ τὴ βάση του βλασταίνουν οἱ δύο μίσχοι μὲ τὰ πολύφυλλα κλωνάρια. Ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ θέμα σώζεται ἀκριβῶς δ μισὸς σταυρός, ποὺ εἶναι ὅμως ἀρκετὸ λείψανο, ὥστε νὰ μπορέσουμε σχεδιαστικὰ νὰ τὸν συμπληρώσουμε (εἰκ. 1).

Ἀπὸ τὸ σταυρὸ ἀντὸ φυτρώνουν συμμετρικὰ ἀπὸ τὴ βάση του δύο κυπαρίσσια ἡ φοινικόφυλλα ποὺ στρεβλώνονται ἀπότομα γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ στραφοῦν πρὸς τὰ κατώτερα διάχωρα (πίν. 2). Δύο ἄλλα μικρότερα ἔφευτρώνουν ἀπὸ τὰ σημεῖα δπου συναντιοῦνται οἱ ὁρίζοντες κεραῖες μὲ τὸν κάθετο ἄξονα. Ἀπὸ τὸ δεξιὸ σταυρό, ποὺ εἶναι ἐπανάληψη τοῦ κεντρικοῦ (δπως φαίνεται στὸ τμῆμα τοῦ θωρακίου τῆς σαρκοφάγου), σώζεται ἔνα πολὺ μικρὸ τμῆμα, στὸ ἀνώτερο ἄκρο του· ἡ ἀριστερὴ ὁρίζοντια κεραία τοῦ σταυροῦ καὶ δ ἀριστερὸς ρόδακας, καθὼς καὶ ἔνα τμῆμα τοῦ λογχόμορφου φύλλου ἀπὸ τὸ

ἀνθέμιο (πίν. 1). Τὰ λείψανα αὐτὰ εἶναι ἵκανὰ ὅμως γιὰ μιὰ σχεδιαστικὴ συμπλήρωση τῆς ὁψεως τοῦ θωρακίου (εἰκ. 1).

Οἱ διαστάσεις τοῦ τμήματος ποὺ σώθηκε καὶ ἡ ἔλλειψη συμμετρίας στὰ θέματα τῶν σταυρῶν ποὺ ἀπεικονίζονται κάτω ἀπὸ τὰ τόξα μᾶς ὀδήγησε στὴν πρόταση ποὺ σχεδιάσαμε καὶ ὅπου δεξιὰ προσθέτουμε ἔνα τέταρτο τόξο ὅπου ἐπαναλαμβάνουμε τὴ μορφὴ τοῦ ἄριστεροῦ σταυροῦ γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουμε μιὰ (λογικὴ) συμμετρία, ἀν καὶ στὶς βυζαντινὲς σαρκοφάγους ὅχι πάντοτε ἀπαραίτητη (εἰκ. 1).

Ἐνας ἄλλος λόγος, ἐπίσης, ποὺ συμβάλλει στὴν ὑπόθεσή μας εἶναι καὶ τὸ μῆκος. Γιὰ ἔνα θωράκιο μᾶς σαρκοφάγου θὰ ἦταν ἀνεπαρκῆς ἡ διάσταση, ἔστω καὶ συμπληρωμένης τῆς πλάκας μὲ μονάχα τρία τόξα. Ἀντίθετα εἶναι ἵκανοποιητικὴ ἡ διάσταση 1,90, ποὺ μποροῦσε ἄλλωστε νὰ μεγαλώσει μὲ μιὰ κατάλληλη αὐξηση τῶν περιθωρίων¹.

Οἱ ὁψεις ἰδίως τῶν βυζαντινῶν σαρκοφάγων ..οισμοῦνται συχνὰ μὲ τόξα, ἄλλοτε μοναδικά, στὸν ἄξονα, ὅπως στὸ παράδειγμα τῆς λάρνακας ποὺ βρίσκεται στὸ προαύλιο τῆς Μονῆς Πετράκη στὴν Ἀθήνα, χωρὶς ἄλλη διακόσμηση², ἢ ποὺ συνοδεύεται καὶ μὲ ἄλλες διακοσμήσεις, ὅπως στὸ θραύσμα σαρκοφάγου ποὺ σώζεται στὸ ναὸ τῆς Ἐπισκοπῆς στὸν Ἀνω Βόλο³.

Ἄλλοτε τὰ τόξα εἶναι τρία στὴ σειρὰ (τοξοστοιχία), ὅπως στὸ θωράκιο τῆς ὁψεως τῆς σαρκοφάγου στὴ Μητρόπολη τῆς Ἀρτας, ποὺ ἄλλοτε ἀνῆκε στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Βλαχερνῶν⁴, ἢ στὴ σαρκοφάγο στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας στὴ Δέσιανη⁵, ἢ στὰ θραύσματα σαρκοφάγου ποὺ σώζονται στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἅγιου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης⁶, ἢ ὅπως στὶς ψευ-

1. Συνήθως τὸ πλάτος τῶν σαρκοφάγων εἶναι γύρω στὰ δύο μέτρα. Πρβλ. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ παρὰ τὴν Ἀρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, Α.Β.Μ.Ε (=«Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος»), Β' (1936) 36.

2. Θεοχάρης Πατζαρᾶς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καὶ ἐπιτάφιες πλάκες τῆς μεσαιωνικῆς βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 79, πίν. 56. Πρβλ. καὶ τὴν ψευδοσαρκοφάγο ἄρ. 51 σὲ ἀρκοσδόλιο στὴ μονὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ Δερβενοσάλεσι, Θεοχάρης Πατζαρᾶς, δ.π., σ. 76, καὶ σχ. 17, σ. 313, πίν. 51. Σὲ σαρκοφάγο, ἐπίσης, στὴν Ἅγια Τριάδα Κριεζώτη στὰ Ψαχνά τῆς Εύβοιας (Α. Γραβατ, Sculptures Byzantines (=Sculptures Byzantines du Moyen Age), II (XI^ο-XIV^ο siècle), Paris 1976, ἄρ. 158 (σ. 151), πίν. CXXXII), σὲ σαρκοφάγο σὲ ἀρκοσδόλιο στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ Κιθήρων (Α. Γραβατ, Sculptures Byzantines, II, δ.π., πίν. CXXIIa) καὶ ἀλλοῦ.

3. Θεοχάρης Πατζαρᾶς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 34.

4. Αναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., δ.π., Β' (1936) 35, εἰκ. 31.

5. Ν. Ι. Γιαννόπουλος, Ἐρευναι ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἅγιας Δέσιανη (=Βεσαίνη) καὶ Βαθύρρευμα, Ε.Ε.Β.Σ. (=«Ἐπετηρίς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν») ΙΣΤ' (1940) 371, εἰκ. 1.

6. Γεώργιος Α. Σωτηρίου καὶ Μαρία Γ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἅγιου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1952, πίν. 58a, β.

δοσαρκοφάγους ἀρ. 8 καὶ 9 τῶν τουρκικῶν λουτρῶν τῆς Βέροιας¹, ἢ στὴν ἄλλη, στὴν αὐλὴ τοῦ Βουλευτικοῦ στὸ Ναύπλιο², ἢ τέσσερα στὴ σειρά, ὅπως στὴ σαρκοφάγο ποὺ σώζεται στὸ Σαράι τῆς Α. Θράκης καὶ χρησιμεύει ὡς ποτίστρα (γούρνα) μιᾶς βρύσης³, ἢ στὴν πλάκα ποὺ βρισκόταν ἄλλοτε στὴν Ἀγία Σοφία καὶ σήμερα στὸ προαύλιο τῆς Ροτόντας τοῦ Ἅγιου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη⁴ (εἰκ. 2, πίν. 4), ἢ στὴ λαρνακα τοῦ Ὁσίου Χριστοδούλου στὴ Μονὴ τῆς Πάτμου⁵, ἢ περισσότερα, ὅπως στὸ θωράκιο τῆς σαρκοφάγου

Eik. 2. Ἀνάγλυφο ποὺ βρέθηκε ἀπὸ τὸ Μαρ. Καλλιγὰ στὴν Ἀγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης. Σήμερα στὴ Συλλογὴ τῆς Ροτόντας (ἀρ. ενδρ. ΑΓ 236).

«τῶν κτητόρων» σὲ ἀρκοσόλιο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ Μεσονυκτικοῦ στὴν Ι. Μ. Βατοπεδίου (πίν. 5,α) στὸ Ἀγιον Ὄρος (ὅπου ὑπάρχουν τρία τόξα καὶ δύο μισά), ἢ ὅπως σὲ λάρνακα στὴν Ἀγία Σοφία στὸ Κίεβο⁶.

1. Θεοχάρης Παζαρᾶς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., ἀρ. 8, σ. 35, πίν. 7β, ἀρ. 9, σ. 36, πίν. 8.

2. Θεοχάρης Παζαρᾶς, ὁ.π., ἀρ. 62, σ. 85, πίν. 62.

3. Semavi Eyice et Nicole Thierry, Le monastère et la source Sainte de Midye en Thrace Turque, «Cahiers Archéologiques» XX (1970) 48, εἰκ. 2, Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, R.Q. (=«Römische Quartalschrift»), 1970, σ. 160, Tafel 5b.

4. Marg. Kalligas, Die Hagia Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935, σ. 60, πίν. VIII, Abb. 16.

5. Αναστ. Κ. Όρλανδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 89, εἰκ. 68, σ. 90, εἰκ. 69.

6. A. Grabar, Sculptures Byzantines, II, σ. 86, πίν. LVIIIb. Πρβλ. ἐπίσης May Vieillard-Troie kourouff, βιβλιοκρισία στὴν ἐργασία τῶν: Gaeatano Panazza et Tagliaferri, La diocesi di Brescia, Colette Dufour-Bozzo, La diocesi di Genova, Mario Rotili, La diocesi di Benevento, στὸ «Corpus della scultura altomedievale», t. III, IV, V, Spolète, Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, 1966, «Cahiers Archéologiques», XVIII (1968) 265, εἰκ. 2. St. Maslev, Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža köj, B.Z. (=«Byzantinische Zeitschrift»), 51 (1958) 113. Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, R.Q. 1970, σ. 168, εἰκ. 4, ἢ στὴ σαρκοφάγο ποὺ σώζεται στὸ καθολικὸ τῆς ἀγιορείτικης Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Otto Feld, ὁ.π., R.Q., 1970, σ. 165.

Τὰ κοιλονάκια ποὺ στηρίζουν τὰ ποικιλόμορφα τόξα στὶς βυζαντινὲς σαρκοφάγους ἄλλοτε ἔχουν ἀπλὰ «λεβητοειδὴ» κιονόκρανα¹, ἄλλοτε πλουσιότερα «κορινθιάζοντα»². Κάποτε στηρίζονται σὲ βάσεις ἀπλὲς (πλίνθους), ἄλλοτε, πιὸ συχνά, σὲ διπλές, μὲ ὑποτυπώδη ἰωνίζουσα διαμόρφωση³. Σὲ δρισμένα παραδείγματα, τὰ ἀρχαιότερα μάλιστα, οἱ διπλὲς ἐπάλληλες πλίνθοι εἶναι ὑπερβολικὰ ἀπλοποιημένες, χωρὶς κανένα εἰδος καμπύλης ἢ κυμάτια⁴.

Τὰ κιόνια ἄλλοτε εἶναι ἀπλά, μονά, ἀρράβδωτα, ὅπως τῆς Ζίχνας⁵, ἄλ-

1. Ὁπως αὐτὸς τῆς Ζίχνας, ἢ δπως διακρίνουμε στὰ θραύσματα θωρακίων βυζαντινῆς σαρκοφάγου στὸν Ἀγιο Δημήτριο τῆς Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μ α ρ. Σ ω τ η ρ ί ο ν, 'Η βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, δ.π., πίν., 58α, β), ἢ ἡ σαρκοφάγος στὸ Σαράι τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης (S e m a v i E y i c e - N i c o l e T h i e g g y, Le monastère et la Source Saint de Midye en Thrace Turque, δ.π., σ.48, εἰκ.2), ἢ μᾶς ἄλλης σαρκοφάγου στὴ συλλογὴ τῆς Ροτόντας (ἀρ. εὑρετ. ΑΓ 252) (Θ ε ο χ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, Κατάλογος χριστιανικῶν ἀναγύνφων πλακῶν ἐκ Θεσσαλονίκης μὲ ζωομόρφους παραστάσεις, «Βυζαντινά», 9, 1977, 57, εἰκ. 3, πίν. XIII, 23), ἢ τῆς ἄλλης ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὴν Ἀγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ σήμερα φυλάσσεται στὴ Ροτόντα (Μ a g. K a l l i g a s, Die Hagia Sophia, δ.π., πίν. VIII), ἢ τῆς Δέσιανης (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 29β), ἢ αὐτῆς ποὺ ὑπάρχει στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 6α), ἢ καὶ ἐκείνες ποὺ φυλάσσονται στὰ τουρκικὰ λουτρά τῆς Βέροιας (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 8) καὶ ἄλλες.

2. Ὁπως στὴν ψευδοσαρκοφάγο (ΑΓ 252) τῆς συλλογῆς τῆς Ροτόντας (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 16), ἢ στὴ σαρκοφάγο τῆς συλλογῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (Μητροπόλεως) στὶς Σέρρες (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71), ἢ ἐκείνης τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Πορταριὰ τοῦ Πηλίου (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 32α), ἢ τῆς σαρκοφάγου τοῦ Νικολάου Βαλτέρη ποὺ βρέθηκε στὸ Λουτρὸν Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ φυλάσσεται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 79β), ἢ σ' ἐκείνη ποὺ φυλάσσεται στὴν αὐλὴ τοῦ Βουλευτικοῦ στὸ Ναύπλιο (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 62), ἢ ἐκείνη τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 60β), ἢ τῆς Μονῆς Πεντέλης (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 59), ἢ τῆς ψευδοσαρκοφάγου τῶν τουρκικῶν λουτρῶν τῆς Βέροιας (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 7β), ἢ τῆς ἐντοιχισμένης σαρκοφάγου στὴ Μητρόπολη τῆς Ἀρτας ('Α. Ὁ ρ λ ἀ ν δ ο ζ, A.B.M.E., τ. B', σ. 35, εἰκ. 30).

3. Ὁπως τῆς Ζίχνας, τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (Μ a g. K a l l i g a s, Die Hagia Sophia, δ.π., πίν. VIII), ἢ τῆς Παλιᾶς Μητροπόλεως Σερρῶν (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 71) ἢ τῆς Δέσιανης (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 29β), ἢ τῆς Κρύπτης τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 24β), ἢ τῆς Ὁλυμπιώτισσας Ἐλασσόνας (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 30γ).

4. Ὁπως στὴ σαρκοφάγο τῶν κτητόρων τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἰ. Μ. Βατοπεδίου τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰώνα (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 15 καὶ σ. 226), ἢ ἐκείνης τῆς Ροτόντας (ΑΓ 221) (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 19β), ἢ τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἀγίου Ὁρους (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 14β), ἢ τοῦ Ὁσίου Χριστοδούλου τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου ('Αναστ. Κ. Ὁ ρ λ ἀ ν δ ο ζ, 'Η ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 89, εἰκ. 68, σ. 90, εἰκ. 69), ἢ τοῦ Ἰστορικοῦ καὶ Λαογραφικοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 70γ).

5. Ὁπως τὸ θραύσμα σαρκοφάγου τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς Ροτόντας (ΑΓ 252) (Θ ε ο χ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ, δ.π., πίν. 16), τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 9ου αἰώνα (Θ. Π α ζ α ρ ᾱ ζ,

λοτε διπλὰ (δίδυμα)¹ καὶ ἄλλοτε στὴ μέση τοῦ ὑψους τους δένονται μὲ τὸ γνωστὸ «ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους»² (πίν. 5β, 6).

δ.π., σ. 213), ἡ ἡ γνωστή μας σαρκοφάγος ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ Μαρίνο Καλλιγᾶ (M a r i n o K a l l i g a s, Die H a g i a S o p h i a, δ.π., πίν. VIII, Abb. 16), ἡ δπως στὴν πλάκα σαρκοφάγου στὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας στὴ Δέσιανη (N. I. Γ i a n ν ó π o u λ o c, E.E.B.Σ., IΣΤ', 1940, 273, εἰκ. 1), ἡ στὴ σαρκοφάγο ποὺ βρίσκεται στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν (Θ. Π α ζ α ρ ᾧ c, δ.π., πίν. 6) ἡ στὴ σαρκοφάγο στὸ Σαράνι τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης (S e m a v i E y i c e - N i c o l e T h i e r r y, Le monastère et la Source Saint de Midye en Thrace Turcque, δ.π., σ. 48, εἰκ. 2, O t t o F e l d, Mittelbyzantinische Sarcophage, R.Q., 1970, σ. 160, πίν. 5b). Σὲ σπανιότερες περιπτώσεις βλέπουμε νὰ συστρέφεται δικοῖος κορμός τους, δπως στὸ ἐπιστόλιο εἰκονοστασίου ἀπὸ τὴ Μίλητο, δπου κάτω ἀπὸ τὰ τόξα ἀπεικονίζονται ἐναλλάξ διπλοὶ σταυροὶ καὶ κυπαρίσσια («Istanbuler Mitteilungen», 25, 1977, πίν., 37.1).

1. Ὁπως σὲ σαρκοφάγο στὴν Παλιὰ Μητρόπολη (βασιλικὴ Ἀγίων Θεοδώρων) στὶς Σέρρες (Θ ε ο χ. Π α ζ α ρ ᾧ c, δ.π., πίν. 71), ἡ σὲ ψευδοσαρκοφάγο τῆς Ὁλυμπιώτισσας στὴν Ἐλασσόνα (Θ ε ο χ. Π α ζ α ρ ᾧ c, δ.π., πίν. 31), ἡ τὴ γνωστή μας ἀπὸ τὸ Λουτρὸν Ἀλεξανδρούπολεως καὶ σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας (Θ. Π α ζ α ρ ᾧ c, δ.π., σ. 97β), ἡ τοῦ Ὅσιου Χριστοδούλου στὸ Μοναστήρι τῆς Πάτμου (A. K. Ὁ ρ λ ἀ ν δ ο c, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 89, εἰκ. 68), ἡ σαρκοφάγος τοῦ Ἰστορικοῦ καὶ Λαογραφικοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου (Θ. Π α ζ α ρ ᾧ c, δ.π., πίν. 70γ), ἡ σὲ θραύσματα σαρκοφάγων στὸν Ἀγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ M. Σ ω τ η ρ ι ο ν, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, δ.π., πίν. 58α, β), ἡ σὲ θωράκιο τῆς φιάλης στὴ Μονὴ Μεγ. Λαύρας στὸ Ἀγιον Ὄρος.

2. Ὁ κόμβος (πλοχιδός) ποὺ δημιουργεῖται μὲ δύο σχοινιὰ ποὺ συνδέονται, γνωστὸς ὡς «ἱράκλειος δεσμός» ἡ εἰδικότερα ὡς ἡ μ μ α, εἶναι γνωστὸς σὲ ἀπεικονίσεις ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Πρβλ. E r n e s t S. W. H a w k i n s, Plaster and Stucco Cornices in Hagia Sophia Istanbul, «Actes du XII Congrès International d'Etudes Byzantines» (Ochride), t. III, Beograd 1964, σ. 134, εἰκ. 4. Λ α σ κ α ρ i n a M p o ρ a, Δύο βυζαντινά μανούάλια ἀπὸ τὴ Μονὴ Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, «Βυζαντινά» 5 (1973), πίν. 3α, 8α, β. Πρβλ. καὶ H. H o f f m a n n - P. D e v i d s o n, Greek Gold Jewellery from the Age of Alexander, Mainz 1965, σ. 13, εἰκ. 83-89. Διδυμοὶ κιονίσκοι ποὺ συνδέονται μὲ κόμβο (verknoteten Doppelsäulen, ἡ Foliate knot) ἀπαντιοῦνται ἀρκετά παλιά, δπως σὲ θωράκιο τέμπλου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀρχικὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Μαγκούτη ποὺ ἐπιγραφή χρονολογεῖ τὸ 871 (A. Ξ u γ γ ó π o u λ o c, E.M.M.E. (=«Εὐρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος»), t. A', σ. 20, εἰκ. 6a, t. B', σ. 85-87). Σὲ σαρκοφάγο τῆς Ροτόντας (ΑΓ 221) (Θ. Π α ζ α ρ ᾧ c, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 19β). Στοὺς δίδυμους κίονες ποὺ στηρίζουν τὸ ἔνα τόξο σὲ θραύσμα σαρκοφάγου ποὺ σώζεται στὴν κρύπτη τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Θ. Π α ζ α ρ ᾧ c, δ.π., πίν. 24β), σὲ σαρκοφάγο τῆς Ι. M. Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἀγίου Ὄρους (Θ. Π α ζ α ρ ᾧ c, δ.π., πίν. 14β), σὲ σαρκοφάγο ποὺ φυλάσσεται στὸ Μπεζεστένι Σερρῶν (Θ. Π α ζ α ρ ᾧ c, δ.π., πίν. 72), σὲ θραύσματα σαρκοφάγων τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (Θ. Π α ζ α ρ ᾧ c, δ.π., πίν. 60β, 78β, 79), στὴ σαρκοφάγο ποὺ βρίσκεται στὴν αὐλὴ τοῦ Βουλευτικοῦ στὸ Ναύπλιο (Θ. Π α ζ α ρ ᾧ c, δ.π., πίν. 62), σὲ σαρκοφάγο τῶν τουρκικῶν λουτρῶν τῆς Βέροιας (Θ. Π α ζ α ρ ᾧ c, δ.π., πίν. 7α), σὲ σαρκοφάγο τῆς Μητροπόλεως τῆς Ἀρτας (Θ. Π α ζ α ρ ᾧ c, δ.π., πίν. 40β), στὴν ψευδοσαρκοφάγο τῆς Μονῆς Πεντέλης (Θ. Π α ζ α ρ ᾧ c, δ.π., πίν. 59), στὴ σαρκοφάγο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (ἀρ. ενδρ. 1060, 1063/287α, β) (Θ. Π α ζ α ρ ᾧ c,

‘Ολοκληρώνοντας τὴν τεκτονική περιγραφὴ τοῦ βασικοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ στοιχείου, τῆς τοξοστοιχίας, ποὺ ὑποδέχεται τοὺς σταυρούς, θὰ ἀσχοληθοῦμε σὲ συντομίᾳ μὲ τὰ τόξα (πρβλ. εἰκ. 14). Τὰ τόξα αὐτὰ εἶναι συνήθως ἡμικυκλικὰ καὶ σπανιότατα ἔχουν τὴν μορφὴν χαμηλωμένου τόξου, δῆλος στὴν περίπτωση τοῦ θωρακίου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας. Τὰ χαμηλωμένα τόξα εἶναι ἀρκετὰ σπάνια, δῆλος στὴν ψευδοσαρκοφάγο τῆς Παλιᾶς Μητροπόλεως τῶν Σερρῶν¹, ποὺ χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰώνα², ἢ σὲ ἕνα θραῦσμα ψευδοσαρκοφάγου στὰ τουρκικὰ λουτρά τῆς Βέροιας (11ος-12ος αἰ.).³ ἢ τέλος στὴ γνωστὴ σαρκοφάγο ποὺ βρισκόταν ἄλλοτε ἐντοιχισμένη σὲ κρήνη στὴν Ἀχειροποίητο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ σήμερα στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθηνῶν⁴ καὶ ποὺ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα⁵.

‘Η ἐπιφάνεια ποὺ σχηματίζουν τὰ χαμηλωμένα θριαμβευτικὰ τόξα εἶναι γεμισμένη μὲ παράλληλες ὁμόκεντρες καμπύλες ποὺ φθάνουν μέχρι τὰ κλει-

ὅ.π., «Βυζαντινά», 9, 1977, 68, εἰκ. 7, πίν. XVIII, 32). Ἐπίσης σὲ γλυπτὸ στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας ('Α ν α σ τ. Κ. 'Ο ρ λ ἀ ν δ ο c, 'Η Μονὴ τῆς Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922, σ. 31, εἰκ. 24, σ. 32). Στὸν "Οσιο Λουκᾶ (R. S c h u l t z - S. B a r n s l e y, The Monastery of St Luk of Stiris, London 1901, πίν. 25 καὶ σ. 35, εἰκ. 28), στὸ εἰκονοστάσιο τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (G. M i l l e t, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 44, 45, εἰκ. 3), σὲ ἀνάγλυφο τῆς Μονῆς Κλειστῶν στὴν Πάρνηθα ('Α ν α σ τ. Κ. 'Ο ρ λ ἀ ν δ ο c, E.M.M.E., τ. Γ', σ. 210). Στὸ εἰκονοστάσιο τῆς Μονῆς Ἀκαταμαχήτου τῶν Μεγάλων Πυλῶν, Πορτα-Παναγιᾶς Θεσσαλίας ('Α ν α σ τ. Κ. 'Ο ρ λ ἀ ν δ ο c, A.B.M.E., τ. Α', 1935, σ. 8, εἰκ. 14), στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Θεοδώρας στὴν "Αρτα ('Α ν α σ τ. Κ. 'Ο ρ λ ἀ ν δ ο c, A.B.M.E., τ. Β', σ. 109, εἰκ. 4), σὲ γλυπτὸ ἐντοιχισμένο στὸν "Αγιο Ἀθανάσιο, μετόχι τοῦ "Οσίου Λουκᾶ ('Α ν α σ τ. Κ. 'Ο ρ λ ἀ ν δ ο c, A.B.M.E., τ. Ζ', σ. 138, εἰκ. 6), στὸν "Οσιο Λουκᾶ στὸ Ἀλιβέρι (A. G r a b a r, Sculptures Byzantines, II, πίν. XXVIIId). Πλῆθος ἀντίστοιχων παραδειγμάτων ὑπάρχει σὲ κιόνια εἰκονοστάσιων (A.B.M.E., τ. Η', σ. 107, εἰκ. 2, σ. 65, εἰκ. 46, τ. Ε', σ. 12, εἰκ. 8, τ. Β', σ. 22, 23, εἰκ. 16, τ. Α', σ. 25, εἰκ. 14), στὸν Ταξιάρχη τῶν Καλυβίων τῆς Καρύστου (N. K. M o u t s ó p i o u λ o c, 'Ο Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάρυστον, A.E.M. (=«'Αρχεῖον Εύβοϊκῶν Μελετῶν»), Η', 1961, 27, εἰκ. 17, σ. 28). Πρβλ. καὶ Μ α ρία Κ α μ π ο ύ ρ η, 'Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, «'Αφιέρωμα στὴ Μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 106, καὶ O t t o F e l d, Mittelbyzantinische Sarkophage, R.Q. (1970) 162.

1. Θ ε ο χ. Π α ζ α ρ ᾱ c, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71 (ἀρ. 73, 1-2).

2. A. G r a b a r, Sculptures Byzantines, II, σ. 86 κ.ε.

3. Θ ε ο χ. Π α ζ α ρ ᾱ c, δ.π., πίν. 73a, σ. 314.

4. «Известия» IV (1859) 28, εἰκ. 2. Μ α ρία Κ α μ π ο ύ ρ η - Β α μ β ο ύ κ ο ν, 'Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, δ.π., σ. 106, πίν. 1, σ. 103, σχ. 1.

5. Μ α ρία Κ α μ π ο ύ ρ η - Β α μ β ο ύ κ ο ν, δ.π., σ. 106, Θ ε ο χ. Π α ζ α ρ ᾱ c, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., σ. 257. Σὲ προηγούμενη μελέτη του δ Θ ε ο χ. Π α ζ α ρ ᾱ c, «Βυζαντινά» 9 (1977) 67, τὴν χρονολογοῦσε στὸ 100 αἰώνα.

διὰ τῶν τόξων ἐπαναλαμβανόμενες δημιουργοῦν τὴ γραμμικὴ διακόσμηση τῶν μετωπικῶν τόξων στὶς κεντρικὲς περιοχές, ἐπάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα, γιὰ διακοσμητικὲς ἀνάγκες· ἀνεστραμμένα τρίγωνα μὲ καμπύλες τὶς δύο πλευρὲς καὶ εὐθεῖες τὶς βάσεις (πίν. 2). Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς πληρώσεως μὲ παράληλες αὐλακωτές γραμμὲς τῆς ἐπίπεδης ἐπιφάνειας εἶναι χαρακτηριστικὸ δεῖγμα ἀρχαικότητας καὶ μᾶς θυμίζει τὸν τρόπο μὲ τὸν δποῖο ἔχουν ἀποδοθεῖ τὰ φτερά σὲ ἓνα πουλὶ τοῦ ὑπέρθυρου Τ 188 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Θησείου καὶ ποὺ χρονολογήθηκε στὸ 100 αἰώνα¹. Τὴν ἴδια τεχνικὴ καὶ μορφολογία παρουσιάζει καὶ ἡ ἐπεξεργασία, τελείως γραμμικὴ, τῶν φτερῶν τῶν ὑδρόβιων πουλιῶν στὴ σαρκοφάγο ποὺ καλύπτει, σὲ δεύτερη χρήση, τὸν τάφο τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ τῆς ὁμώνυμης βασιλικῆς², ποὺ χρονολογεῖται τὴν ἴδια περίπου χρονικὴ περίοδο (τέλη 10ου αἰώνα)³.

Οἱ σαρκοφάγοι δποῦ τὰ τόξα τοὺς στηρίζουν μονὰ κολονάκια χρονολογοῦνται δλες στὸν 11ο αἰώνα, ὅπως ἡ ψευδοσαρκοφάγος τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης (τέλη 11ου αἰώνα)⁴ (εἰκ. 2).

Ἡ σαρκοφάγος τῆς Δέσιανης χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισδ τοῦ 11ου αἰώνα⁵, ἡ ἄλλη ποὺ φυλάσσεται στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν στὸν 11ο αἰώνα⁶, ἡ ἄλλη τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Πορταριᾶς στὸ Πήλιο στὸν 11ο αἰώνα⁷, τῆς Ὄλυμπιώτισσας στὴν Ἐλασσόνα στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα⁸, ἐκείνη τῶν τούρκικων λουτρῶν τῆς Βέροιας (ἀρ. 82α-β) στὸν 11ο-12ο⁹, ἡ ἄλλη (ἀρ.

1. Μαρία Σκλάβο - Μαυροειδή, 'Ομάδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Δ.Χ.Α.Ε. (=«Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας»), περίοδος Δ', τόμος ΙΑ', 1982-1983, σ. 106, εἰκ. 12, σ. 107.

2. N. K. Μουτσόπουλος, 'Ανασκαφὴ βασιλικῆς Ἀγίου Ἀχιλλείου Μικρῆς Πρέσπας, Π.Α.Ε. (=«Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας») 1967, σ.55-69. Τοῦ ἴδιου, 'Ανασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου. Δευτέρα (1966) καὶ τρίτη (1967) περίοδος ἐργασιῶν, Ε.Ε.Π.Σ. Α.Π.Θ. (==Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης), Δ' (1969-1970) 158-192, πίν. 47, 48. Πρβλ. A. Grabar, La sculpture byzantine au Moyen Age, Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Compte Rendus des séances de l'année 1971, σ. 748, τοῦ ἴδιου, Sculptures Byzantines, II, πίν. XXXVI-XXXVII, Θεοχ. Παζαρᾶς, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 13, σ. 41, 219.

3. N. K. Μουτσόπουλος, 'Η βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου. Πρώτη περίοδος ἐργασιῶν καθαρισμοῦ (1965), Ε.Ε.Π.Σ.Α.Π.Θ. Β' (1965-1966), πίν. 29, 1.

4. Θεοχ. Παζαρᾶς, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., σ. 224.

5. Θεοχ. Παζαρᾶς, δ.π., σ. 226.

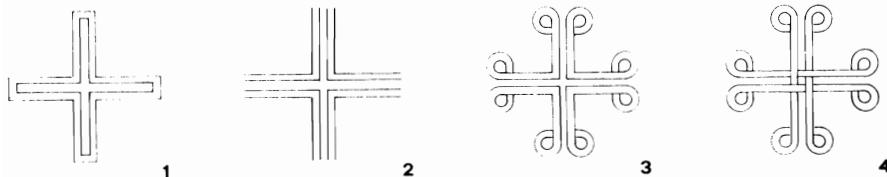
6. Θεοχ. Παζαρᾶς, δ.π., σ. 226.

7. Θεοχ. Παζαρᾶς, δ.π., σ. 224, 225.

8. Θεοχ. Παζαρᾶς, δ.π., σ. 221.

9. Θεοχ. Παζαρᾶς, δ.π., σ. 233.

εύρ. 83) τὴν ἴδια ἐποχὴ¹ καὶ ἐκείνη στὸ Σαράι τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης², ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ τὴ σαρκοφάγο τοῦ Λουτροῦ τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως (σήμερα βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας)³, ὅπὸ ἐπιγραφὴ⁴ τὸ 1069.

Εἰκ. 3. Πρόταση ἔρμηνείας τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ πρώτου σταυροῦ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας (πρβλ. εἰκ. 1 καὶ πίν. 1, 2).

Στοὺς χώρους κάτω ἀπὸ τὰ τόξα, ἄλλοτε τοποθετοῦνται σταυροί⁵, ἄλλοτε δέντρα ἢ φυτά⁶, ἄλλοτε ἐναλλάξ δέντρα (κυπαρίσσια) καὶ σταυ-

1. Θεοχ. Παζαρᾶς, ὁ.π., πίν. 76, σ. 231.

2. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, ὁ.π., σ. 160, πίν. 5b.

3. Θ. Παζαρᾶς, ὁ.π., πίν. 79β.

4. St. Maslev, *Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža Köj*, B. Z. 51 (1958) 114-115, πίν. XII.

5. Ὁπως στὴν ψευδοσαρκοφάγο τῆς Ροτόντας (ΑΓ 221) (Θεοχ. Παζαρᾶς, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., πίν. 19, β), ἢ ὅπως στὴ σαρκοφάγο τοῦ Ὀσίου Χριστοδούλου στὴ Μονὴ Θεολόγου Πάτμου ('Αναστ. Κ. Ὁρλάνδος, 'Η ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, ὁ.π., σ. 89, εἰκ. 68) καὶ οἱ δύο ἔργα τοῦ 11ου αἰώνα. Οἱ σταυροὶ ὅμως συνηθέστερα, κάτω ἀπὸ τὶς ἀψίδες, συνοδεύονται, ὅπως στὴ σαρκοφάγο τῆς Ζίχνας, καὶ ἀπὸ κυπαρίσσια καὶ ἄλλα φυτά ἢ ἄνθινους πλοχμούς καὶ κλιματίδες, ὅπως στὰ θραύσματα τῶν σαρκοφάγων ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μαρία Σωτῆριον, 'Η βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ὁ.π., πίν. 58α, β), ἢ ὅπως στὴ σαρκοφάγο ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης (Μαρίνος Καλλίγας, ὁ.π., πίν. VIII, εἰκ. 16), ἢ ὅπως στὴ σαρκοφάγο ΑΓ 252 τοῦ Μουσείου τῆς Ροτόντας στὴ Θεσσαλονίκη (Θεοχ. Παζαρᾶς, «Βυζαντινὰ» 9, 1977, 57, 23, εἰκ. 3), ἢ τῆς Δέσιανης (Ν. Ι. Γιαννόπουλος, ὁ.π., Ε.Ε.Β.Σ., ΙΣΤ', 1940, 273, εἰκ. 1), ἢ στὴ σαρκοφάγο τῆς Α. Θράκης (Σαράι) (Σεμανί Ευίση, Nicole Thierry, ὁ.π., σ. 48, εἰκ. 2), ἢ στὴ σαρκοφάγο τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως Σερρῶν (Θ. Παζαρᾶς, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., πίν. 71), ἢ ἐκείνης στὸν Ἀγιο Νικόλαο Πορταριᾶς στὸ Πήλιο (Θ. Παζαρᾶς, ὁ.π., πίν. 32), ἢ τῆς σαρκοφάγου τοῦ Ἰστορικοῦ καὶ Λαογραφικοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου (Θ. Παζαρᾶς, ὁ.π., πίν. 70γ), ἢ καὶ μὲ διπλούς σταυρούς (Σταυρώσεως καὶ Ἀναστάσεως) καὶ φυτά, ὅπως τῆς Ὀλυμπιώτισσας στὴν Ἐλασσόνα (Θ. Παζαρᾶς, ὁ.π., πίν. 31), τῆς Μεγίστης Λαύρας στὸν Ἀθω (Θ. Παζαρᾶς, ὁ.π., πίν. 14β), ποὺ οἱ περισσότερες ἀνήκουν στὸν 11ο αἰώνα.

6. Ὁπως σὲ ἐπιστύλια τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης ('Αναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Χριστιανικὰ γλυπτά τοῦ Μουσείου Σμύρνης, Α.Β.Μ.Ε., Γ', 1937, 149, εἰκ. 22, 24 (ἀρ. 25), 25 (ἀρ. 30, 31), ἢ σὲ ἐπιστύλια τέμπλου τῆς Χριστιανῆς Μεσσήνης ('Αναστ. Κ. Ὁρλάνδος, 'Εκ τῆς χριστιανῆς Μεσσήνης, Α.Β.Μ.Ε., IA', 1969, 99, εἰκ.

ροι¹ ή καὶ μὲν αλλὰξ φυτά ἢ ἀνθέμια, σταυροὺς ἢ διακοσμητικὰ ἢ συμβολικὰ σχήματα², πτηνὰ ἢ καὶ ζῶα³. Οἱ μορφὲς τῶν σταυρῶν εἰναι ποικίλες καὶ καθορίζονται ἀπὸ τὶς καλλιτεχνικὲς τάσεις, τὶς ἀντιλήψεις καὶ πεποιθήσεις κύθε ἐποχῆς. Δὲν εἰναι βέβαια δυνατὸν νὰ σκιαγραφήσει κανεὶς τὸ πρόβλημα σὲ μιὰ παρόμοια ἐργασία, ποὺ οἱ στόχοι τῆς εἰναι ἰδιαίτερα περιορισμένοι, ἀλλὰ καὶ γενικότερα εἰναι ἔνα πολὺ μεγάλο, ἔνα ἀπέραντο θέμα, ποὺ συνήθως τὸ ἀποφεύγουν οἱ ἐρευνητὲς ἀπὸ φόβῳ μήπως παραλείψουν κάποιες ἴδιομορφίες στὴ μορφολογία καὶ τὴν τυπολογία τῆς ἐξελίξεως τοῦ σταυροῦ ἢ ἀγνοήσουν κάποιες τοπικὲς ἴδιορρυθμίες σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχές. Τὸν ἕιδος κίνδυνο δὲν εἰναι δυνατὸν νὰ ἀποφύγει ὀκόμα καὶ ἔνας ποὺ προσπαθεῖ νὰ μελετήσει τὴν ἐξελίξη καὶ μιᾶς συγκεκριμένης παραλλαγῆς τῆς σταυρικῆς μορφολογίας, ὅπως συμβαίνει στὴ δική μας περίπτωση.

Ἄρχοντας τὴν ἐξέτασή μας ἀπὸ τὸν πρῶτο σταυρὸ ποὺ οἱ κεραῖες του διχάζονται στὶς ἄκρες καὶ συστρέφονται, παρατηροῦμε ὅτι θεωρητικὰ εἰναι δυνατὸν ἡ μορφὴ του νὰ προέρχεται ἀπὸ ἔνα συμμετρικὸ σταυρὸ μὲ περιθώρια, ποὺ πλαισιώνεται δηλαδὴ μὲ ταινία καὶ ποὺ σὲ κάποιο στάδιο ἐξελίξεως οἱ ἄκρες του ἀποχωρίζονται καὶ συστρέφονται πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 3).

15). Σὲ κοισμῆτες εἰκονοστασίων τὸ θέμα αὐτὸν εἰναι ἰδιαίτερα ἀγαπητό, ὅπως στὴ Μάνη (Άγ. Θεόδωρος Μπάμπακα, Άγ. Γεώργιος κοντά στὸ Μπρίκι, Άγ. Ἰωάννης Κέριας, Κοιμητηριαὶ στὴν Παγκειά κ.ἄ.) (Ν. Β. Δραδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, «Δωδώνη», Α', 1974, πίν. I, IV, V, IXΒ, XV, XVI) καὶ ἀλλού, ὅπως στὸν Ἐλκόμενο Μονεμβασίας (*Maria Panayiotidi*, «Monemvasia», Alte Kirchen und Klöster Griechenlands. Ein Begleiter zu dem byzantinischen Stätten, Köln 1978, σ. 196).

1. Ὁπως στὴ σαρκοφάγο τῆς Μεγάλης πριγκίπισσας Ὀλγας στὴν Ἀγία Σοφία τοῦ Κιέβου (Ολέχα Powstenko, The Cathedral of St. Sophie in Kiev, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.S.R.», III-IV, 1954, 108, καὶ «Cahiers Archéologiques», ὥ.π., XVIII, 1968, fig. 2), ἡ στὸ θωράκιο τῆς φιάλης στὴ Μεγίστη Λαύρα ἡ στὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης (Α. Γραβαρ, Sculptures byzantines, II, Pl. XIIIa), ἡ ὅπως σὲ θραύσμα ἐπιστυλίου τέμπλου ἀπὸ τὴ Μίλητο, ὅπου ὅμως ἐδῷ οἱ σταυροὶ εἰναι διπλοί (Deutsches Archäologisches Institut, «Istanbuler Mitteilungen», Tübingen, 25, 1975, πίν. 37, 1). Σὲ δρισμένα παραδείγματα ὁ φυλλοφόρος σταυρὸς περιορίζεται κάτω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ τόξο καὶ στὰ ἄλλα συμμετρικὰ τοποθετοῦνται κυπαρίσσια, ὅπως στὴ σαρκοφάγο τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὴ Μονὴ τῆς Μεγ. Λαύρας τοῦ Ἀγίου Ὀρούς (Θ. Παζαϊζ, Ἄναγλυφες σαρκοφάγοι, ὥ.π., πίν. 15, Otto Feld, ὥ.π., R.Q., 1970, σ. 165).

2. Ὁπως σὲ γλυπτὸ ἐπιστύλιο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης (Α. Κ. Όρλανδος, Χριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης, A.B.M.E., Γ', 1937, 147, εἰκ. 21, σ. 149, εἰκ. 23, Α. Γραβαρ, Sculptures byzantines, II, Pl. XII, a, b).

3. Ὁπως στὴν ψευδοσαρκοφάγο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (Θ. Παζαϊζ, ὥ.π., πίν. 60β), ἡ στὴ Μονὴ Πεντέλης (Θ. Παζαϊζ, ὥ.π., πίν. 59), ἡ στὶς ψευδοσαρκοφάγους τῶν τουρκικῶν λουτρῶν τῆς Βέροιας (Θ. Παζαϊζ, ὥ.π., πίν. 7a, β), ἡ ὅπως στὴ σαρκοφάγο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας (ἀρ. εὑρετ. 1060, 1063, 1287α, β) (Θ. Παζαϊζ, «Βυζαντινά», 9, 1977, πίν. XVIII, 32).

Ἡ μορφὴ αὐτὴ τοῦ σταυροῦ εἶναι γνωστὴ ἡδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα σὲ γλυπτὸν ὑπέρθυρο τῆς Συλλογῆς Θησείου ποὺ φυλάσσεται σήμερα στὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας (Τ 988)¹.

Ἐνας ἄλλος παρόμοιος σταυρὸς σὲ ἄλλο ὑπέρθυρο (Τ 997-8) ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἰδια Συλλογὴν χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ στὸ 10ο αἰώνα². Παρόμοιος ἐπίσης σταυρὸς μέσα σὲ πλοχμὸν ὑπάρχει σὲ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸν ἔξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου στὸν Κιθαιρώνα (εἰκ. 4), στὸν "Ἄγιον Ελευθέριο (Γοργοεπήκοο) τῆς

Eik. 4. Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸν ἔξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου τοῦ Κιθαιρώνα.

Ἀθήνας (πίν. 7α), στὴν Ἐπισκοπὴν Βόλου (πίν. 7β), σὲ σαρκοφάγο ποὺ ἐκτίθεται στὴν αὐλὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας (πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ κεντρικὸν κτήριο), σὲ ὑπέρθυρα τῆς Συλλογῆς Θησείου ποὺ ἐκτίθενται στὴν αὐλὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας (ἄ.ἄ. 490, 498, 1014) καὶ ἄλλο μὲ ἄ.ἄ. 1771 (ἄγνωστης προέλευσης), ὅπως καὶ στὰ μὲ ἄ.ἄ.: 1256, 1251, 534, 1249, καὶ τὸ 1337 (9ου-10ου αἰώνα) ἀπὸ τὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ, σ' ἄλλο ἔνα μὲ ἄ.ἄ. 918 σὲ ἐπίκρανο³ καὶ σ' ἄλλο (Τ 498) ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Συλλογὴν τοῦ Θησείου καὶ ποὺ χρονολογεῖται στὸν 9ο αἰώνα⁴.

"Οπως ἀναφέραμε καὶ πιὸ πάνω, ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ σταυροῦ κοσμεῖ πολλὰ ἀνάγλυφα ποὺ ὑπάρχουν στὴ Συλλογὴ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου

1. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, 'Ομάδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΙΑ', 1982-83, σ. 101, εἰκ. 4, σ. 106.

2. Ο.Π., σ. 102, εἰκ. 6, σ. 107.

3. Πρβλ. καὶ Fulvio Zuliani, I marmi di San Marco. Alto Medioevo 2. Venezia, σ. 174, εἰκ. LI: Atene - Museo Bizantino, Lasta Scolpita (ἀπὸ τὸν Ὁδηγὸν τοῦ Μουσείου τοῦ Γ. Σωτηρίου τοῦ 1932).

4. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Ο.Π., σ. 102, εἰκ. 5, σ. 106.

στὸν Κιθαιρώνα¹, τὰ δόποια δ Ὁρλάνδος χρονολογεῖ μέσα στὸ 12ο αἰώνα². "Εναν παρόμοιο σταυρὸ σὲ ἐπιστύλιο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Drenovo τῆς γιουγκοσλαβικῆς Μακεδονίας καὶ σήμερα ὑπάρχει στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας³, δ A. Grabar χρονολογεῖ στὸν 11ο-13ο αἰώνα⁴. "Εναν ἄλλο παρεμφερὴ σταυρὸ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας, κάτω ἀπὸ θριαμβευτικὴ ἄγιδα καὶ ἐπάνω σὲ βάση, δ Grabar χρονολογεῖ στὸ 13ο αἰώνα⁵.

Στὴν ἵδια ἐποχὴ ἀνήκουν καὶ σταυροὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ ἐγγεγραμμένοι μέσα σὲ κύκλους, ποὺ κοσμοῦν πολύτιμο ὕφασμα-κάλυμμα τῆς Ἀγίας Τράπεζας στὴ σκηνὴ τῆς Θείας Λειτουργίας στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Manastir⁶ καὶ ἄλλος, ἐλεύθερος σὲ δρθιογώνιο πλαίσιο, σὲ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸ παρεκκλήσι τῆς Περιβλέπτου στὸ Μυστρά (εἰκ. 5).

Εἰδικότερα ἡ μορφὴ τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ, ὅπου ἀπὸ τὴ βάση του ἔφυτρώνουν φυτὰ μὲ ποικίλες μορφὲς (φυλλοφόρος στυρὸς), ἀπαντιέται ἥδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα, ὅπως στὰ παραδείγματα τῶν ὑπέρθυρων ποὺ σήμερα βρίσκονται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας καὶ ποὺ προέρχονται, τὸ T 1014 ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Θησείου⁷, τὸ T 1022 ποὺ βρέθηκε στὸ χῶρο τῆς Ἀκροπόλεως⁸, τὸ T 1337 στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ⁹, καὶ συνεχίζει στὸ 10c, ὅπως δ σταυρὸς κοσμήτη στὸ ναὸ τῶν Ἀσωμάτων τῆς Κίττας¹⁰, ἡ ὅπως δ σταυρὸς στὸ ὑπέρθυρο (T 490) τῆς Συλλογῆς τοῦ Θησείου, σταυρὸς φυλλοφόρος μὲ ρόδακες στὰ ἐπάνω διάκενα¹¹, ἐγγεγραμμένος ὅλος μέσα σὲ κύκλους.

Ἡ μορφὴ ὅμως τῶν φυλλοφόρων σταυρῶν, ὅπου ἀπὸ τὴ βάση τους φυτρώνουν συμμετρικὰ μίσχοι καὶ κλῶνοι φυτῶν ποὺ ἀναδεικνύουν τὸ σταυρικὸ σχῆμα, εἶναι ἀρχαιότερη τοῦ ἀπλοῦ σχήματος τοῦ ἀντίστοιχου σταυροῦ τοῦ θωρακίου τῆς Ζίχνας, ὅπου κάπως ἀσύνδετα ἔκεινον ἀπὸ τὴ βάση του

1. Αναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὀσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς, A.B.M.E. E' (1939-40) 100, εἰκ. 47, σ. 105, εἰκ. 52.

2. Αναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, δ.π., σ. 98.

3. A. Grabar, Sculptures byzantines, II, Pl. LXXVla.

4. δ.π., σ. 117.

5. A. Grabar, Sculptures byzantines, II, Pl. LXXXc, σ. 106, No 89.

6. V. J. Djurić, La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles, «XVe Congrès International d'Etudes Byzantines. Rapports III. Art et Archéologie», Athènes 1976, Pl. XVI, εἰκ. 31 καὶ σ. 75 (καὶ I. Athènes 1979, σ. 232).

7. Μαρία Σκλάβου - Μαυροειδῆ, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. IA', 1982-83, σ. 99, εἰκ. 1, σ. 106.

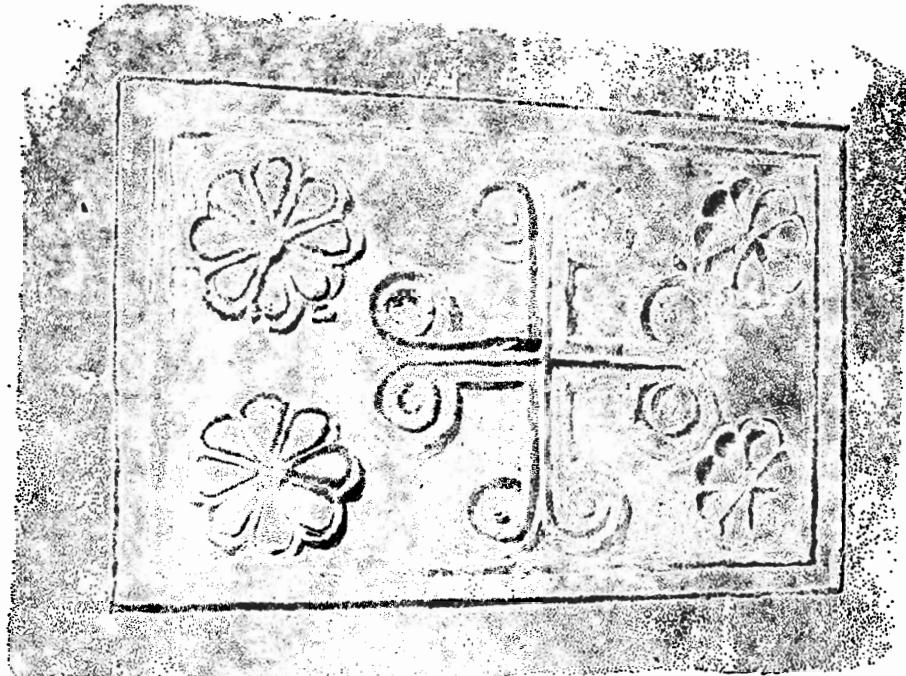
8. Μαρία Σκλάβου - Μαυροειδῆ, δ.π., σ. 100, εἰκ. 2, σ. 106.

9. Μαρία Σκλάβου - Μαυροειδῆ, δ.π., σ. 100, εἰκ. 3, σ. 106.

10. N. B. Δρανδάκης, Βυζαντινὴ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις 1964, πίν. 5β.

11. Μαρία Σκλάβου - Μαυροειδῆ, δ.π., σ. 103, εἰκ. 8, σ. 107.

τὰ δύο κυπαρίσσια ἢ φοινικόφυλλα, δπως καὶ τὰ ἄλλα δύο ἀπὸ τὰ ἐπάνω διάχωρα (πίν. 1, 9). "Ενα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα παραδείγματα σταυρῶν κάτω ἀπὸ ἀψίδες, ὅπου ἀπὸ τὴ βάση τους ξεφυτρώνουν συμμετρικὰ δύο καρδιόσχημα κισσόφυλλα καὶ ποὺ πρὸς τὰ ἐπάνω διάχωρα γέρνουν ἄλλα κισσόφυλλα ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἀψίδα καὶ εἰσέρχονται συμπληρώνοντας τὴν ἐπιφάνεια καὶ ὑπακούοντας στὸ γενικὸ φόβο τοῦ κενοῦ ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν ἐποχὴ αὐτῆ, εἶναι ἔνας κοσμήτης τοῦ εἰκονοστασίου τῆς Παναγίας τῆς Σκριποῦς ποὺ χρονολογεῖται τὸ 873-4¹ (πίν. 8,α).

Eἰκ. 5. Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸ παρεκκλήσι τῆς Περιβλέπτου στὸ Μυστρά.

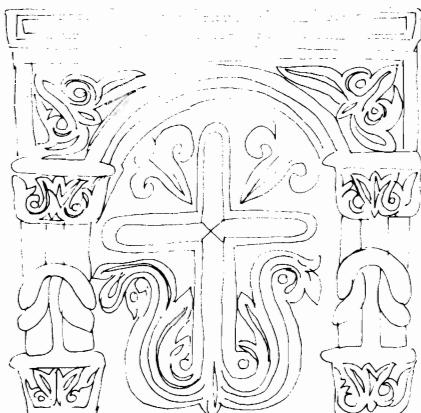
Οἱ μορφὲς τοῦ (θριαμβεύοντος) σταυροῦ κάτω ἀπὸ τόξα, δπως ἀναφέραμε καὶ στὰ προηγούμενα, εἶναι ποικίλες καὶ καθορίζονται ἀπὸ τὶς τάσεις τῆς κάθε ἐποχῆς καὶ συνεπῶς μποροῦν οὐσιαστικὰ νὰ συμβάλουν στὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου² (εἰκ. 6).

1. A. H. S. Megaw, *The Skripou Skreen, B.S.A.* (=«The Annual of the British School of Archaeology at Athens»), 61 (1967) πίν. 1h, 5, σ. 17.

2. Σταυροὶ κάτω ἀπὸ τόξα ἐπισημαίνονται ἥδη ἀπὸ τὸν 60 μ.Χ. αἰώνα τουλάχιστον. Πρβλ. G la nville D o w n e y, *Ancient Antioch*, Princeton 1963, εἰκ. 72, N o ë l Duval, *Etudes critiques. Deux basiliques chrétiennes de Tunisie Méridionale*, «Cahiers Archéologique».

Στή σύνθεση τοῦ πρώτου ἀριστεροῦ διαχώρου βλέπουμε ἐτί δ σταυρὸς στηρίζεται νοητὰ ἐπάνω σὲ μιὰ βαθμιδωτὴ ὑποδοχὴ (πίν. 1-3, εἰκ. 1). Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ σταυροῦ ἐπάνω σὲ μιὰ βαθμιδωτὴ (μὲ τρεῖς βαθμίδες συνήθως) βάσῃ συμβολίζει τὸ νοητὸ Γολγοθᾶ¹. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ἡ συμπλήρωση τῶν

Eἰκ. 6. Σκαρίφημα ἀναγλύφου ἐντοιχισμένου στὴ δυτικὴ ὅψη τοῦ Ἀγίου Ἐλευθερίου (Γοργοεπηκόου) στὴν Ἀθῆνα.

Eἰκ. 7. Κιονόκρανο ἀνοίγματος δίλοβον (;) παραθύρου στὸν ἔξωνάρθηκα τοῦ Ὁσίου Μελετίου τοῦ Κιθαιρώνα.

δύο κατώτερων διαχώρων μὲ συμμετρικὰ δύο κυπαρίσσια ἡ φοινικόφυλλα ἡ

ques», III, σ. 284, Giusseppe Agnelli, *Le arti figurative nella Sicilia Bizantina*, σ. 27, εἰκ. 6, σ. 36, εἰκ. 18. Ἡ συνήθεια αὐτὴ συνεχίζεται μέχρι τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα. Πρβλ. Μαρία Καμπούρη - Βαμβούκη, «Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν», «Αφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 106, Θεοχ. Παζαρᾶς, «Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.τ., σ. 258.

1. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Dossier archéologique*, Paris 1957, σ. 153, πίν. 2 κ.έ.

γενικά φυτά, δέντρα ἢ κληματίδες ποὺ ἐλίσσονται συμμετρικὰ πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ γεμίζουν τοὺς χώρους, ἀποτελεῖ προσομοίωση τοῦ σταυροῦ ὡς «ξύλον τοῦ νοητοῦ Παραδείσου»¹, «ξύλον ζωοποιὸν»² ἢ «δένδρον τῆς ζωῆς»³. Ασχετα μὲ τὸ θέμα τοῦ πλαισίου σταυροὶ κοσμοῦνται μὲ συμμετρικὰ δέντρα σὲ πολλὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἐποχὴν ἥδη τῆς εἰκονομαχίας⁴.

1. A. Grabar. Sculptures Byzantines, II, σ. 86, πίν. XXXVIII 3, πίν. XXXVI.

2. A. Grabar, Les représentations des conciles dans l'église de la Nativité à Bethléem, «Byzantium» XI (1936) 141-152, Paul A. Underwood, The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels, D.O.P. (=«Dumbarton Oaks Papers») 5 (1950) 98, 99, εἰκ. 46, 48.

3. Paul A. Underwood, D.O.P. 5 (1950) 98, εἰκ. 46.

4. Καὶ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν βλέπουμε συμμετρικὰ σὲ κεντρικὴ παράσταση Χρίσματος κυπαρίσσια σὲ θωράκιο τῆς Περιβλέπτου τῶν Πολιτικῶν Εὕβοιας. Ἀν. 'Ορλάνδος, A.B.M.E. Γ' (1937) 180, εἰκ. 6. Hayford Peirce-Royal Tyler, The Elephant-tamer Silk, VIIIth Century, D.O.P. 2 (1941) 25, Pl. 13. Πρβλ. θωράκιο ἀπὸ τὸ βαπτιστήριο τοῦ Sicvald, στὸ Πατριαρχεῖο τῆς Aquileia, 762-776 στὸ Cividale. Σὲ τοιχογραφία στὸ ναὸ τοῦ Ἅγιου Στεφάνου κοντά στὸ Cemil, στὴν κοιλάδα τοῦ Περιστρέμματος, (Ağac, Altıkişile). Ann Wharton Epstein, The 'Iconoclast' Churches of Cappadocia, «Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham March 1975». Edited by Antony Bryer, and Judith Herrin, Centre for Byzantine Studies. University of Birmingham, σ. 108, εἰκ. 24. Ψηφιδωτὸς σταυρός, κάτω ἀπὸ θριαμβευτικὴν ἄψιδα μὲ δύο συμμετρικὰ κυπαρίσσια τοῦ δου αἰ.(:) στὸ δάπεδο βαπτιστηρίου βασιλικῆς τῆς Τυνησίας. Πρβλ. κριτικὴ τοῦ N. O. El Duval, (στὸ βιβλίο τοῦ M. hamid Fendri, Basiliques chrétiennes de la Skhira (Publ. de l' Univers. de Tunis, Faculté des Lettres. 1ère serie: archéologie et histoire, vol. VIII), Tunis-Paris (P.U.F.) 1961), Études critiques, Deux basiliques chrétiennes de Tunisie méridionale, «Cahiers Archéologiques», XIII, σ. 284.

Παρόμοια ἀνάγλυφα μὲ σταυροὺς κάτω ἀπὸ θριαμβευτικὰ τόξα, μὲ συμμετρικὰ τοποθετημένα στυλιζαρισμένα δέντρα, σώζονται καὶ στὴ Βενετία, στὴν Ἀγ. Ἀπολλωνία, στὸ Duomo τοῦ Murano, στὸ ναὸ τοῦ S. Fosca στὸ Torcello καὶ στὴν Ἀγία Σαβίνα τῆς Ρώμης. Πρβλ. Fulvio Zuliani, I marmi di San Marco. Uno studio ed un catalogo della scultura ornamentale marciana fino all' XI secolo. Alto Medioevo 2. Venezia, εἰκ. XLVI-IL. Συμμετρικὰ κυπαρίσσια ποὺ γέρνουν πρὸς τὸ σημεῖο διασταυρώσεως τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται καὶ στὸ τρίπτυχο τῆς Harbaville (τοῦ Λούβρου), ὅπου ὁ σταυρὸς ἀπεικονίζεται ὡς δένδρον ζωῆς. Paul A. Underwood, The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels, D.O.P. 5 (1950) 99, εἰκ. 48 (τοῦ 11ου αἰώνα). Σταυρὸς ἐπίσης μὲ πλούσιο φυτικὸ διάκοσμο, ὡς ξύλον ζωοποιόν, ἀπεικονίζεται σὲ ψηφιδωτὸ τοῦ ναοῦ τῆς Γεννήσεως τῆς Βηθλεέμ (δ.π., σ. 98, εἰκ. 46). Πρβλ. A. Grabar, Les représentations des conciles dans l'église de la Nativité à Bethléem, «Byzantium» XI (1936) 141-152. Δύο κυπαρίσσια, ἐπίσης, γέρνουν πρὸς τὸ κέντρο τοῦ σταυροῦ στὸ ἀνάγλυφο τοῦ σταυροῦ κάτω ἀπὸ ἄψιδα τοῦ Μουσείου τῆς Χίου (A. Orlando, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930, πίν. 7). Τὴν ἴδια κίνηση παρουσιάζουν καὶ τὰ κυπαρίσσια στὰ δύο ἀκρινὰ διάχωρα στὴ σαρκοφάγο τῆς Δέσιανης (N. I. Γιαννόπουλος, "Ερευναι ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἀγιᾶς" Δέσιανη (= Βεσσαΐνη) καὶ Βαθύρρευμα, E.E.B.S. ΙΣΤ' (1940) 273, εἰκ. 1) καὶ τοῦ Ladža Kōj (Λουτροῦ Ἀλεξανδρουπόλεως) τοῦ 1067 (S. Masley, Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža Kōj, B.Z. 51, 1958, 113-116. Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, R.Q., 1970, πίν. 6b), ἢ στὶς γνωστὲς λάρνακες ποὺ φυλάσσονται στὸ προαύλιο τῆς Μητροπόλεως ('Αγίων

Αργότερα βλέπουμε στά άναγλυφα τῶν βυζαντινῶν σαρκοφάγων νὰ βλασταίνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, ἄλλοτε ἀπὸ μιὰ κοινὴ φύτρα, δῆπος

(Θεοδώρων) στὶς Σέρρες. (Α. Κ. Όρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Ε', 1939-1940, 163, εἰκ. 8. Α. Γραβαρ, Sculptures byzantines, II, πίν. XXXVIII, σ. 69, 11ος αἱ.). Ὁ Θεοχ. Πατέρας (Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71, 72) τίς χρονολογεῖ τὸν 11ο αἰώνα (δ.π., σ. 224), τὴν μὲ ἀ.ἀ. 73 (ποὺ σήμερα ἔχει μεταφερθεῖ στὸ Μπεζεστένι τῆς πόλεως) στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰώνα (δ.π., σ. 94, 225). Σὲ δρισμένα παραδείγματα σαρκοφάγων τὰ κυπαρίσσια ἡ φοινικόφυλλα ἐεφυτρώνουν καὶ μὲ μιὰ μαλακὴ κίνηση πλαισιώνουν καὶ προστατεύουν συμμετρικὰ τὸ (διπλὸ σ' ὀπτὴ τὴν περίπτωση) σταυρό, δῆπος στὸ άναγλυφο τοῦ θωρακίου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔξαγωνικό κιβώριο τοῦ τάφου τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, (Γ. καὶ Μαρίας Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1952, πίν. 55, εἰκ. β, σ. 179) ποὺ οἱ Σωτηρίου χρονολογοῦν πρὶν ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα (δ.π., σ. 179) καὶ δ. Α. Γραβαρ (Sculptures byzantines, II, πίν. LXXXIa-d, σ. 103) στὸ 12ο ἡ 13ο αἰώνα. Τὴν ίδια κίνηση ἔχει καὶ φοινικόφυλλο ποὺ ἐεφυτρώνει ἀπὸ τὴ βάση σταυροῦ στὴν ψευδοσαρκοφάγο ἀρ. 23 τῆς Ροτόντας (Θεοχ. Πατέρας, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, πίν. 18) ποὺ δ. Παζαρᾶς χρονολογεῖ (δ.π., σ. 232) στὸν 11ο-12ο αἰώνα. Τὴν ίδια παράσταση συναντοῦμε σὲ ψευδοσαρκοφάγο τῶν τοιχικῶν λουτρῶν τῆς Βέροιας, δην τὰ φοινικόφυλλα ἔχουν τὴν ίδια συστροφὴ καὶ πλασμὸ (Θεοχ. Πατέρας, δ.π., πίν. 7β, σ. 231). Στὴν ίδια κατηγορία ἀνήκει καὶ τὸ φοινικόφυλλο ποὺ πλαισιώνει τὶς ἄκρες τῆς ψευδοσαρκοφάγου τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας (ἀρ. ΑΓ 221) ποὺ δ. Θεοχ. Πατέρας χρονολογεῖ ἐπίστις στὸν 11ο αἰώνα (Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 19β, σ. 226). Στὴν ίδια κατηγορία θὰ τοποθετούσαμε καὶ τὸ ἄλλο τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης (Αναστάσιος Κ. Όρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., Γ', 1937, εἰκ. 23, σ. 14). Μεγαλύτερη συστροφὴ ἔχουν τὰ φοινικόφυλλα, μιὰ καὶ ἐγγράφονται μάλιστα μέστι σὲ κύκλῳ, στὶς σαρκοφάγους τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Βέροιας (Θεοχ. Πατέρας, δ.π., πίν. 11, σ. 2) καὶ τῆς Πετροβίτσας ποὺ φυλάσσεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Ἰωαννίνων (Α. Γραβαρ, Sculptures byzantines, II, πίν. LXXVIIIc) ποὺ καὶ τὰ δύο ἀνήκουν στὸν 11ο-12ο αἰώνα. Τελευταῖο παράδειγμα στὴν δύμάδα τῶν ἀναγλύφων ποὺ τὰ κυπαρίσσια ἔχουν τὴ μεγίστη συστροφὴ καὶ ἀγκαλιάζουν τὸ σταυρὸ εἶναι τοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου, ποὺ δημοσίευσε δ. Αναστ. Κ. Όρλάνδος (Προστόμιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Α.Δ., 9, 1924-25, 188, εἰκ. 1) καὶ χρονολογεῖ τὸ 12ο ἡ 13ο αἰώνα (δ.π., σ. 191). Στὸ σημεῖο ἀντὸ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε καὶ τὴ λατρεία τῶν δέντρων ἥδη ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Τὰ ἵερά δέντρα λατρεύονταν ταυτόχρονα καὶ ὡς κατοικία τῆς θεότητας (πρβλ. ταύτιση τῆς Ἱερῆς δρυδὸς ὡς κατοικίας τοῦ Δία· Ὁμηρος, Ιλ. Ε', 693: «τῇ περικαλέσι φηγῷ»). Ἀλλὰ καὶ ἡ αἴγυπτιακὴ θεά Ἀτώρ, δῆπος καὶ δ. Μίθρας σὲ παραστάσεις βλέπουμε νὰ ἀναδύονται ἀπὸ ἵερά δένδρα. Πρβλ. Κωνστ. Καλοκρής, Τὰ ἵερά δένδρα καὶ τὸ ἔξ 'Ανατολῆς καταγόμενον δένδρον τῶν Χριστουγέννων, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ.» 18 (1973) καὶ Μελετήματα Χριστιανικῆς Ὀρθοδόξου Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 397, 399. «Αναστολῆς Δενδρίτης Α.Ε. (1942-44) 79 κ.δ. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, στὸ συριακὸ τουλάχιστον χρόνο, κατὰ τὶς λειτουργίες ἐστήνονταν συμμετρικὰ στὴν ὁραίᾳ πύλῃ τοῦ τέμπλου δύο πολυκάνθυλα σὲ μορφὴ δένδρων ποὺ φωταγωγοῦνταν, κατάλοιπα προφανῶς πανάρχαιτης δενδρολατρείας. Μακρινὴ ἀνάμνηση ἔκεινων εἶναι πιθανὸν καὶ τὰ σημερινὰ μανουάλια ποὺ τοποθετοῦνται συμμετρικά στὰ εἰκονοστάσια τῶν δρυθοδόξων ναῶν ποὺ ἡ πλουσιότερη ἔκφρασή τους εἶναι τὰ ἀργυρά δενδρόμορφα, φυτόμορφα μανουάλια τῶν καθολικῶν τοῦ Ἀγίου Ορούς. Δὲν πρέπει τέλος νὰ παραβλέψουμε

στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ζίχνας (πίν. 1-3)¹, ἄλλοτε ἀπὸ τὶς βαθμίδες τῆς βάσεως², κάποιες ἀνεξάρτητα κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ³ καὶ ἄλλοτε, ἡ ἴδια ἡ βάση τοῦ σταυροῦ συνεχίζεται καὶ διαμορφώνεται φυτομορφικά⁴ (εἰκ. 8).

τὸν πένθιμο συμβολισμὸν τοῦ κυπαρισσιοῦ. Ὁ Βιργίλιος στὴν Αἰνειάδα (VI, 216) δονομάζει τὸ κυπαρισσι τεκνικό (feralis). Πρβλ. Π. Λεκάτος αἱ, Ἡ ψυχὴ. Ἡ ἴδεα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ θανάτου, Ἀθήναι 1957 σ. 85. Γ. Δημητρίου, «Ἐπετηρίς τῆς Ἐταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν», τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1983, σ. 16. Τὴ συσχέτιση τοῦ κυπαρισσιοῦ μὲ τοὺς νεκροὺς διαπιστώνουμε καὶ σὲ παράσταση δακτυλιόθιου ἀπὸ ἵασπη μὲ παράσταση μιθραϊκή, τοῦ Μουσείου τῆς Φλωρεντίας, δῶς μέσα στὸ φύλλωμα κυπαρισσιοῦ διακρίνεται νεκροεφαλή. Salomon Reinach, Pierres gravées, Paris 1895, σ. 66, πίν. 67, 78 (1). Πρβλ. τέλος καὶ Γ. Σπαταλᾶς, Τὸ κυπαρίσσι στὴν ποίηση, «Περιοδικὸ Μεγάλη Ἑγκυκλοπαίδεια» 51(13.2.927)4-5.

1. Ἐδῶ μποροῦμε νὰ δισκρίνουμε δύο παραλλαγές: Ἀρχαιότερος εἶναι δ τύπος δπου οἱ δύο συμμετρικοὶ μίσχοι φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, δπως στὸ παράδειγμα τοῦ σταυροῦ τῆς τοιχογραφίας στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἅγιου Βασιλείου, κοντὰ στὴ Σινασσόδ (Ann Wharton Eastein, The 'Iconoclast' Churches of Cappadocia, «Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham. March 1975». Centre of Byzantine Studies. University of Birmingham, χ. χρον., σ. 106, εἰκ. 23) τοῦ τέλους τοῦ 9ου, ἀρχῶν 10ου αἰώνα (δ.π., σ. 111).

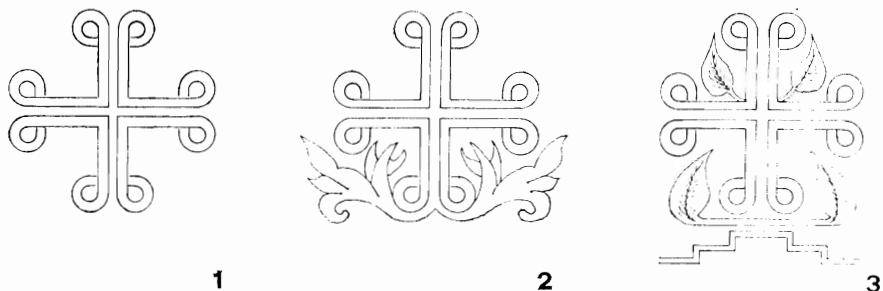
2. Ὁπως σὲ ἀνάγλυφο τοῦ Ὀσίου Λουκᾶ στὸ Ἀλιβέρι τῆς Εὐβοιας (τοῦ 1010). A. Gribar, Sculptures byzantines, II, πίν. XXVIIId, σ. 60.

3. Ὁπως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ὀσίου Λουκᾶ, δ.π., καὶ στὸ ἀργυρὸ κάλυμμα τοῦ Μουσείου τοῦ Λούθρου. O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, N.Y. 1961, σ. 560, εἰκ. 343.

4. Ἐχουμε ἀρχαιότατα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου τοῦ σταυροῦ, ποὺ εὔκολα ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὴ μορφολογία τοῦ ἴδιου τοῦ σταυροῦ, δπως σὲ ἀνάγλυφο τοῦ τέλους τοῦ δου αἰώνα ποὺ βρέθηκε στὴν ἔξεδρα μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴ ἐκκλησίᾳ τῶν Στόβων. Ernst Kitzinger, A Survey of the Early Christian Town of Stobi, D.O.P. 3 (1946) 116. Σὲ χυμώδεις μίσχους ἄκανθας καταλήγει τὸ κάθετο σκέλος τοῦ σταυροῦ, ποὺ στρέφονται συμμετρικά (δπως στὶς γνωστὲς δψιμες λαϊκὲς ἀπεικονίσεις τῆς Γοργόνας τοῦ μύθου μὲ τὶς διχαλωτὲς οὐρὲς ψαριοῦ), στὴ σαρκοφάγο τοῦ Ἅγιου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ τόσο συχνὰ παραπέμπουν (Γ. καὶ M. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἅγιου Δημητρίου, δ.π., πίν. 58β). Ἀλλὰ καὶ σὲ μεταγενέστερα παραδείγματα ἀπαντιέται τὸ φαινόμενο, δπως σὲ θωράκιο τῆς φιάλης τῆς Μονῆς Μ. Λαύρας στὸν Ἀθ (O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, N.Y. 1961, σ. 711, εἰκ. 455. Lascarina Bouras, Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion, Δ.X.A.E., περιόδος Δ', τ. Η', 1975-76, πίν. 47a, καὶ σ. 86, ὑποσ. 11), σὲ σαρκοφάγο στὸ Πρωτάτο τῶν Καρυῶν, σὲ θωράκιο τέμπλου ἐντοιχισμένου ἐξωτερικά στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ στὴ Μονὴ Σωτῆρος στὸ Γαλαξείδι, σὲ ἐντοιχισμένο ἀνάγλυφο στὸ καθολικὸ τῆς Καισαριανῆς (Μαν. Χατζηδάκη, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, χ. χρον., σ. 112), δπως καὶ σὲ ἀπεικονίσεις βυζαντινῶν εἰκονιδίων τοῦ θησαυροῦ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Halberstadt (No 24 καὶ 26) (André Grabar, Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyrium du Saint à Salonique, D.O.P. 5 (1950) εἰκ. 12, 14, σ. 6, 7). Σὲ ἀνάγλυφα, ἐπίστης, ποὺ βρίσκονται στὴ βασιλικὴ τῆς Ἅγιας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα (St Sofia of Ochrida, UNESCO, Paris 1953, σ. 10). Θὰ μπορούσαμε δημοσίευμα νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ἕνα μεγάλο πλῆθος παραδειγμάτων ποὺ φθάνουν μέχρι τὸ

Ἐδῶ ἀκριβῶς βρισκόμαστε μπροστά στὴν πιὸ ρεαλιστικὴ παράσταση καὶ ταύτιση τοῦ ἔνδιου τοῦ σταυροῦ μὲ ἔνα διλοζώντανο φυτό, μὲ τὴν ἴδια τὴν ἔνοια τῆς βλαστήσεως, μὲ τὸ ἔνδιον τὸ ζωοποιόν, τὸ δένδρον τῆς ζωῆς, μὲ ἔνα σύμβολο τοῦ νοητοῦ Παραδείσου (εἰκ. 6, 7).

Ἄπὸ τὰ προηγούμενα διαπιστώνουμε πῶς καὶ ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν δύο συμμετρικῶν κυπαρισσιῶν ἡ φοινικόφυλλων, ποὺ μὲ διάφορους τρόπους ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴν βάση τοῦ σταυροῦ, μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὰ χρονολογικὰ δρια τοῦ ἀνάγλυφου. Ἐτσι τὰ πλέον λειτουργικὰ σχήματα, ὅπου τὰ κυπαρίσσια ταυτίζονται μὲ κομψότητα καὶ δυναμικὰ ἀγκαλιάζουν προστατευτικὰ τὸ σταυρό, ἀνήκουν σὲ μιὰ μεταγενέστερη ἐποχή, στὸ 12ο καὶ 13ο αἰώνα, ἐνῶ ὀντίθετα τὰ πιὸ συγκρατημένα ἀνήκουν γενικότερα στὸν 11ο.

Eἰκ. 8. Ἐξέλιξη τύπου ἵσοσκελοῦς συμμετρικοῦ σταυροῦ σὲ φυλλοφόρῳ (δ σταυρὸς τοῦ πρώτου διάχωρου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας· πίν. 1).

Εἶδικότερα παραδείγματα, ὅπου τὰ συμμετρικὰ κυπαρίσσια ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴν βάση μὲ ἔναν παλμὸ καὶ μιὰ συστροφή, δύπος τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας, εἰναι ἐκεῖνα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀττάλειας¹ καὶ ἔνα ἄλλο σε θωράκιο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς βασιλικῆς τῶν Ἅγιων Θεοδώρων τῶν Σερρῶν ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο τὸν 11ο αἰώνα².

Στὸ παράδειγμα αὐτὸ τὰ δύο κυπαρίσσια ἀκριβῶς τὴν μορφολογικὴν λύση τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας καὶ τὸ στέλεχος (δ κορμός τους) ξεφυτρώνει μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ἀπὸ τὴν βάση, ὅπου ἐλαφρὰ ἐφάπτεται

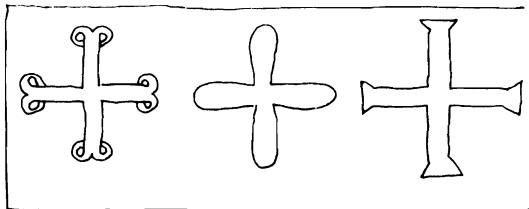
14ο αἰώνα (πρβλ. Αναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E., E', 1939-1940, 103, εἰκ. 51, καὶ παραδείγματα ποὺ δημοσιεύονται στὸ Искусство Византии В Собраниях СССР. «Искусство XIII века», Москва 1977, εἰκ. 908, στὴν πίσω δύψη μεταλλικοῦ εἰκονιδίου τοῦ 13ου αἰώνα).

1. Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, R.Q. (1970) 165, εἰκ. 2.

2. Αναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. E' (1939) 160, εἰκ. 6, σ. 161, εἰκ. 7, σ. 106.

δριζόντια, καὶ μετά, ἀπότομα, καὶ ὅρθῃ γωνία, στρέφεται πρὸς τὰ ἐπάνω γιὰ νὰ ἀκουμπήσει ἡ κορφή τους στὸ κέντρο τοῦ σταυροῦ.

Σὲ ἔνα ἄλλο ἐπίσης παράδειγμα βλέπουμε τὰ συμμετρικὰ δέντρα νὰ ξεφυτρώνουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπὸ τὴν βάση τοῦ σταυροῦ, διποὺς ἀκριβῶς καὶ τὰ δύο μικρότερα κυπαρισσάκια ἀπὸ τὸ κέντρο καὶ νὰ συστρέφονται μὲ τὴν ἴδια κομψότητα στὰ ἀνώτερα διάχωρα. Πρόκειται γιὰ ἔνα ἐντοιχισμένο θωράκιο, στὴν ὁμίδα τοῦ Ἱεροῦ, στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος στὸ Γαλαξείδι¹ (πίν. 9). Πρὶν ἐγκαταλείψουμε τὸ σταυρὸ τοῦ πρώτου διάχωρου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας, θὰ πρέπει νὰ συμπληρώσουμε τὶς παρατηρήσεις μας καὶ μὲ τὴν ἀναφορὰ σὲ ἔνα ἄλλο παράδειγμα μιᾶς σαρκοφάγου ποὺ βρίσκεται ἐπίσης στὶς γειτονικὲς μὲ τὴν Ζίχνα Σέρρες. Πρόκειται γιὰ τὴν ψευδοσαρκοφάγο ποὺ φυλάσσεται στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν καὶ ποὺ δημο-

Eἰκ. 9. Σκαρίφημα τῆς πίσω ὅψεως σαρκοφάγου ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν.

σίευσε ὁ Θεοχ. Παζαρᾶς². Στὴν πίσω ὅψη τῆς σαρκοφάγου αὐτῆς εἰκονίζονται τρεῖς σταυροί. Ὁ πρῶτος ὄριστερὰ εἶναι δμοιος μὲ τὸ σταυρὸ τοῦ ἀριστεροῦ διάχωρου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας (εἰκ. 9). Τὴ σαρκοφάγο αὐτὴ χρονολογεῖ ὁ Παζαρᾶς στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αιώνα³.

Ἡ μορφὴ δμῶς τῶν δύο σταυρῶν τῆς σαρκοφάγου αὐτῆς, τοῦ δεύτερου καὶ τοῦ τρίτου, συνδέεται τυπολογικὰ καὶ μὲ μιὰν ἄλλη, μὲ ἀκρίβεια χρονολογημένη σαρκοφάγο πού, ἐπίσης, βρίσκεται στὶς Σέρρες, στὸ προαύλιο τῆς βασιλικῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, τὴν ὁποία δημοσίευσα τὸ 1965⁴. Ἡ δεύτερη αὐτὴ σαρκοφάγος τῶν Σερρῶν κοσμεῖται στὴν ὅψη της μὲ τρεῖς σταυροὺς ἀπὸ τοὺς δποίους ὁ κεντρικὸς μοιάζει μὲ τὸν τρίτο (δεξιά) τῆς

1. Παρόμοια κυπαρίσσια ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὸ σημεῖο συναντήσεως τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ σὲ θωράκιο ἐντοιχισμένο ἀνάποδα στὴν πρόθεση, στὸν Ἀγιο Βλάσιο τῆς Βέροιας.

2. Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 5γ.

3. Θεοχ. Παζαρᾶς, δ.π., σ. 220

4. N. K. Μοντσόπουλος, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου. Πρώτη περίοδος ἐργασιῶν καθαρισμοῦ (1965), Ε.Ε.Π.Σ. Α.Π.Θ. Β' (1965-66) 167, εἰκ. 16.

σαρκοφάγου στὸ Μπεζεστένι καὶ οἱ δύο συμμετρικοὶ μὲ τὸν κεντρικό¹. Ἡ σαρκοφάγος αὐτὴ τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρῶν, τοῦ πρωτοσπαθάριου καὶ στρατηγοῦ Ἰωάννη, χρονολογεῖται στὸ 1050. Μὲ τὶς ἐπιμέρους διμοιότητες τῶν σταυρῶν στὶς δύο αὐτές σαρκοφάγους τῶν Σερρῶν συνδέεται καὶ τὸ δικό μας ἀνάγλυφο, ὃπου ἐμφανής εἶναι ἡ μορφολογική του συγγένεια μὲ τὸν πρῶτο σταυρὸν τῆς σαρκοφάγου τοῦ Μπεζεστενιοῦ τῶν Σερρῶν (εἰκ. 1, 9).

Στὶς διμοιότητες αὐτὲς ποὺ ἐπισημάνθηκαν καὶ στὴ χρονολογικὴ προσέγγιση θὰ ἥθελα, ἀπὸ τώρα νὰ τονίσω, καὶ τὴν τοπογραφικὴ γειτονία τῶν γλυπτῶν ποὺ συγκρίνουμε, καὶ ποὺ ἀναμφισβήτητα ἀποτελεῖ ἔνα ἰσχυρὸ πρόσθετο στοιχεῖο ποὺ συντείνει στὰ κοινὰ στοιχεῖα καὶ τὶς μορφολογικὲς συγγένειες.

Ἡ μορφολογία τοῦ σταυροῦ ποὺ εἰκονίζεται στὸ δεξιὸ διάχωρο τοῦ θραύσματος τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας εἶναι ἀπλή. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἵστατα στελέχη ποὺ ἀπολήγουν σὲ στρογγυλεμένες ἄκρες. Ὁ πλασμὸς τῶν κεραιῶν σχηματίζει ἔνα ἐλαφρὸ ἀνάγλυφο ποὺ ταπεινώνεται στὰ περιθώρια ποὺ τονίζουν τὸ περίγραμμα τοῦ σχήματος τοῦ σταυροῦ (πίν. 3, εἰκ. 1). Στὸ σημεῖο συναντήσεως τῶν κεραιῶν ὑπάρχει ἔνα «δέσιμο» σὲ σχῆμα Χ. Τὸ διπλὸ περίγραμμα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ κοινὸ τὸ δέσιμο μὲ σχοινὶ «χιαστί» τὸ συναντοῦμε σὲ πολλὰ βυζαντινὰ ἀνάγλυφα².

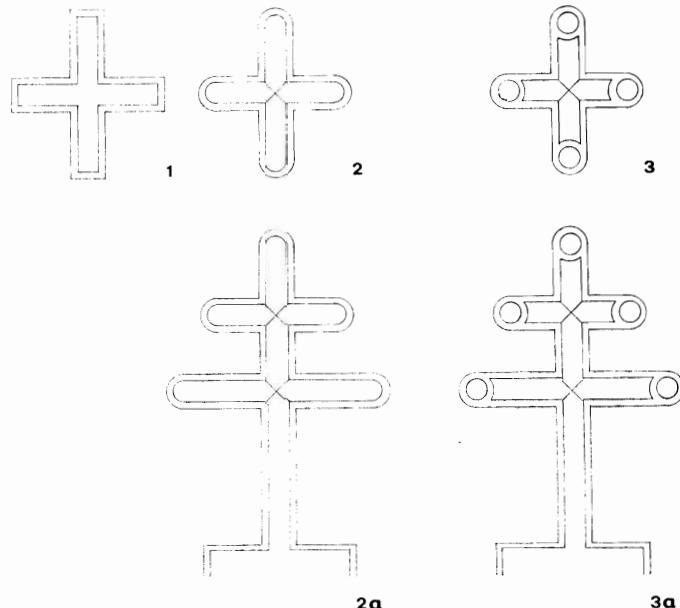
Θεωρητικὰ ἡ μορφολογικὴ αὐτὴ παραλλαγὴ τοῦ σταυροῦ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε δτὶ ἀκολουθεῖ τὴ σχηματικὴ ἐξέλιξη τῆς εἰκόνας 10, ὃπου τὸ παράδειγμα τοῦ κεντρικοῦ σταυροῦ, στὸ θωράκιο τῆς Ζίχνας, κατέχει τὴ δεύτερη θέση. Ἡ μορφὴ αὐτὴ τοῦ ἀνάγλυφου ἀπαντιέται καὶ σὲ διπλοὺς σταυροὺς (εἰκ. 10,2α)³. Στὴν πιὸ πάνω τυπολογία τοῦ σταυροῦ μὲ τὶς στρογ-

1. Πρβλ. καὶ Θεοχ. Παταρᾶς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν 1β.

2. Παρόμοιοι σταυροὶ ὑπάρχουν ἐντοιχισμένοι καὶ στὴν ἐξωτερικὴ δυτικὴ ὅψη στὴ δεύτερη κόχχη ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς εἰσόδου, στὸ κατεστραμμένο καθολικὸ τῆς Μονῆς Τσάγεζι (ἀδημοσίευτα).

3. «Οπως σὲ θωράκιο φιάλης τῆς Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας στὸ Ἀγιον Ὄρος (Θεοχ. Παταρᾶς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 14), σὲ θωράκιο τοῦ ἑξαγωνικοῦ κιβωρίου τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ οἱ Γ. καὶ Μ. αριά Σωτηρίον (Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 179) χρονολογοῦν πρὶν ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα, στὴ σαρκοφάγο (ἀρ. εὑρ. ΑΓ 274) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας, ποὺ ὁ Θεοχ. Παταρᾶς, («Βυζαντινά», 9, 1977, ἀ.ἄ. 48, πίν. XXVII, 48, σ. 82, εἰκ. 8) χρονολογεῖ στὸν 11ο αἰώνα (δ.π., σ. 81), καὶ τῆς Πετροβίτσας τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων, ποὺ ἀναφέραμε καὶ στὰ προηγούμενα μὲ τὴν εὐκαριοτῆτας ἐξετάσεως τῶν φοινικόφυλλων ποὺ συστρέφονται ἐντονότερα, καὶ ποὺ δ. A. G r a b a r (Sculptures byzantines, II, πίν. LXXXVIIIc) χρονολογεῖ στὸ 12ο αἰώνα, καὶ ἄλλα (πρβλ. Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. B', 1936, σ. 37). Προσθέτουμε ἐπίσης τὰ παραδείγματα τῆς σαρκοφάγου στὴν Ι. Μ. Παντοκράτορος τοῦ Ἀγίου Ὄρους (Θεοχ. ΙΙαταρᾶς, δ.π., πίν. 15β), τῆς σαρκοφάγου (ΑΓ 252), ἀρ. 20, τοῦ Θεοχ. Παταρᾶς (δ.π., πίν. 16, σ. 45) (πρβλ. καὶ παλιότερη, διαφορετικὴ ἀποκατά-

γυλεμένες γωνίες θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε καὶ τὰ παραδείγματα ὅπου οἱ ἀπολήξεις τῶν κεραιῶν δισμορφώνονται σὲ κύκλους¹ (εἰκ. 10,3 καὶ 3α).

Εἰκ. 10. Θεωρητικὴ τυπολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ σταυροῦ τοῦ δεύτερον διάχωρον τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας.

σταση τοῦ ἴδιου στὰ «Βυζαντινά», 9, 1977, σ. 57, εἰκ. 3 καὶ πίν. XIII3), τῆς σαρκοφάγου (ΑΓ 274) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας (Θεοχάρης Παζαράς, Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., σ. 47, πίν. 18β), τῆς σαρκοφάγου στὴ Μονὴ Ὀλυμπιώτισσας τῆς Ἐλασσόνας (Θεοχάρης Παζαράς, Αρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ελασσόνας, πίν. 31), τῆς σαρκοφάγου στὸ προαύλιο τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρῶν (σήμερα στὸ Μπεζεστένι) (ἀρ. εύρ. 252) (Θεοχάρης Παζαράς, δ.π., πίν. 72α), τῆς σαρκοφάγου στὴ Μ. Βλαχέρνας τῆς Ἀρτας (Αναπομνηστικὸν Μουσεῖον Βλαχέρνας, Α.Β.Μ.Ε., τ. Β', 1936, σ. 35, εἰκ. 30, 31, σ. 49, 50 (13ος αι.). Μεταγενέστερη δόλων είναι ἡ σαρκοφάγος στὸ ναὸ τῆς Μεταμορφώσεως στὸ Χορτιάτη (Θεοχάρης Παζαράς, δ.π., πίν. 29α) ποὺ χρονολογεῖται τὸν 14ο αἰώνα. Διπλὸς σταυρὸς ἐπάνω σὲ βαθμιδωτὴ βάση, θραύσμα σαρκοφάγου ποὺ μοιάζει ὑπερβολικὰ μορφολογικά μὲ τέ δεύτερο σταυρὸ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας είναι ἐντοιχισμένος στὴ δυτικὴ δύψη τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Τσάγεζι (ἀδημοσίευτη). Σ' αὐτὸ πρόσθεσε καὶ θωράκιο ἐντοιχισμένο στὸ δυτικὸ τοῖχο ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἶσοδο στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ἅγιου Ιωάννη Θεολόγου στὴ θεσσαλικὴ Μελιθοια, τοῦ 11ου αἰώνα, μὲ διπλὸ σταυρὸ ποὺ ἐφάπτεται σὲ κλιμακωτὴ (μὲ ἐπτά βαθμίδες) βάση καὶ γύρω πλαισιώνεται ἀπὸ πλούσιες καὶ χυμάδεις κλιματίδες. Ο Ν. Νικονάνος πιστεύει ὅτι «ὅς πρὸς τὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικὴ δύμοιάζει πρὸς τὰ θωράκια τοῦ 11ου αἰώνα τῆς γειτονικῆς παρὰ τὸ Τσάγεζι Μονῆς τῆς Παναγίας (καὶ Ἅγιου Δημητρίου)». Πρβλ. Ν. Νικονάνος, Α.Δ.26 (1971) Χρονικά, 307, πίν. 278γ. Τοῦ ἴδιου, Ερευνα στὴν ἐπαρχία Ἅγιας Λαρίσης, «Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν» B' (1973) 46, εἰκ. 5.

1. Ὁπως σὲ πολλὰ ἀνάγλυφα ἐντοιχισμένα στὴ Γοργοεπήκοο τῶν Ἀθηνῶν (Κ. Μι-

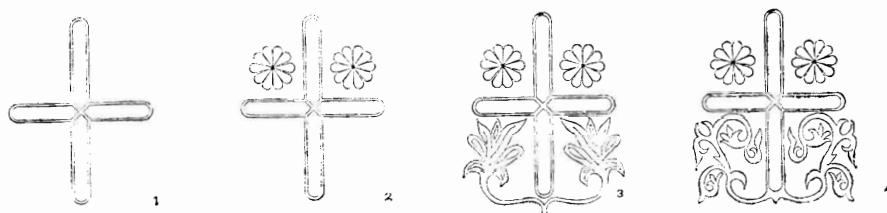
Συμμετρικά, στὰ ἄνω διάχωρα ποὺ σχηματίζει τὸ κάθετο μὲ τὸ δριζόντιο στέλεχος τοῦ κεντρικοῦ σταυροῦ, ὑπάρχουν δύο ρόδακες διαφορετικῆς μορφῆς. Ὁ ἀριστερὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα δικτάφυλλο καὶ ὁ δεξιὸς ἀπὸ ἕνα δεκαεξάφυλλο ἄνθος, μὲ στενότερα, σπαθωτὰ φύλλα (πίν. 3, εἰκ. 1). Τὸ διακοσμητικὸ αὐτὸ θέμα εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολὺ παλιὰ καὶ τὸ ἀπαντοῦμε νὰ συνοδεύει σταυροὺς ζωγραφισμένους σὲ τοιχογραφίες ναῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀνάγλυφα σὲ θωράκια ἢ βυζαντινές σαρκοφάγους¹.

’Απὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ τοῦ δεύτερου τόξου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας ξεκινοῦν δύο κλωνάρια, ποὺ καταλήγουν τὸ ἀριστερὸ σὲ ἕνα ἐφτάφυλλο καὶ

chel-A. Struck, Die Mittelbyzantinischen Kirchen Athens, «Ath. Mitteilungen», XXXI, 1906, 279-324, εἰκ. 5, 10), ἢ ἄλλα ἐντοιχισμένα στὸ καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (Λ. Φιλίππιδον - Μπούρα, ’Ο ἔξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', τ. ΣΤ', 1970-72, πίν. 14, 1), ποὺ ἡ Λασκαρίνα Φιλιππίδου-Μπούρα χρονολογεῖ στὸ 12ο αἰώνα (δ.π., σ. 24), ἢ τῆς Συλλογῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας (δ.ἀ. 988) ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ Θησείου καὶ ποὺ χρονολογεῖται τὸ 10ο αἰώνα. Τὸν ίδιο αἰώνα χρονολογεῖται καὶ σταυρός, μὲ τὴ μορφὴ ποὺ ἔξετάζουμε, ἐπάνω σὲ βαθμιδωτὴ βάση, μὲ κλιματίδες πεντέ ξεφυτρώνουν συμμετρικὰ ἀπὸ τὸ δεύτερο σκαλοπάτι τῆς βάσεως, στὴ σαρκοφάγο (ΑΓ 752+350) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας (Θεοχάρης Παζαράς, ’Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 17a, σ. 213). Στὴν δύψη, ἐπίσης, σαρκοφάγου τῆς Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν ὑπάρχει παρόμοιος σταυρός ποὺ δ. A. Grabar (Sculptures byzantines, II, πίν. LXXIXb, b: πο 87, σ. 104) χρονολογεῖ τὸ 12ο αἰώνα, στὴ σαρκοφάγο τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Πορταριᾶς (τοῦ 11ου αἰ.). (Θεοχάρης Παζαράς, δ.π., πίν. 32a, σ. 224), στὴ σαρκοφάγο τῆς Μητροπόλεως στὴν Ἀρτα τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰώνα (Θεοχάρης Παζαράς, δ.π., πίν. 40β, σ. 237, καὶ ἀλλού).

1. Πρβλ. ἀντίστοιχο θέμα σὲ θωράκιο τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη, τοῦ 2ου μισοῦ τοῦ 9ου αἰώνα (ἀρ. ενέρετ. ΑΓ 252) (Θεοχάρης Παζαράς, ’Βυζαντινά’, 9, 1977, 57, εἰκ. 3, (δ.ἀ. 23), στὸν ”Οσιο Λουκᾶ Εδβοίας (Αλιβέρι) (A. Grabar, Sculptures byzantines, II, Pl. XXVIIIId) ποὺ χρονολογεῖται τὸ 1010 (δ.π., σ. 60), σὲ σαρκοφάγο τῆς M. Πεντέλης (’Αναστ. Κ. Ορλάνδος, Ε.Μ.Μ.Ε., τ. Γ', 1931, σ. 190, εἰκ. 254, σ. 191) ἢ σὲ πλάκα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (Γ. Α. Σωτηρίου, ’Οδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἐν ’Αθηναῖς 1924, σ. 36, εἰκ. 16). Παρόμοιοι ρόδακες ὑπάρχουν στὶς ἴδιες θέσεις καὶ στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ πρωτοδημοσίευσε δ. Καλλιγάδης καὶ ποὺ σήμερα ὑπάρχει στὴ Συλλογὴ τῆς Ροτόντας (ΑΓ 236) (Θεοχάρης Παζαράς, δ.π., πίν. 23a) τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰώνα (δ.π., σ. 224), στὴ σαρκοφάγο τοῦ Ἀγίου Νικολάου Πορταριᾶς, τοῦ 11ου αἰώνα (Θεοχάρης Παζαράς, δ.π., πίν. 32a, σ. 225), σὲ σαρκοφάγο τῆς Συλλογῆς τῆς Παρηγορήτισσας στὴν Ἀρτα, τοῦ 11ου αἰώνα (Θεοχάρης Παζαράς, δ.π., πίν. 40a, σ. 229), στὴ σαρκοφάγο τῆς αὐλῆς τοῦ Βουλευτικοῦ στὸ Ναύπλιο (Θεοχάρης Παζαράς, δ.π., πίν. 62, σ. 233) τοῦ 11ου-12ου αἰώνα, σὲ σαρκοφάγο τῆς Μονῆς Πετράκη στὴν Ἀθήνα (Θεοχάρης Παζαράς, δ.π., πίν. 56, σ. 230), τοῦ 11ου-13ου αἰώνα, δπου καὶ φαίνεται πώς ἔξαντλεῖται τὸ θέμα. Τὸ παλιότερο, ἀπὸ δσο γνωρίζω, παράδειγμα ὑπάρχει στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινούπολεως μὲ δ.ἀ. 7766, μὲ χιττικὴ ἐπιγραφή, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Erkek κοντὰ στὴν Καϊσάρεια, δπου, ἀργότερα, τὸν 7ο αἰ. μ.Χ., χάραξαν τὸ χριστιανικὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο (ψευδοχατσάκρ) ἐπάνω στὸ βασάλτη.

τὸ δεξιὸ σὲ ἔνα ἔξαφυλλο ἀνθέμιο (πίν. 3). Ὁ τρόπος αὐτὸς διακοσμήσεως τῶν κάτω διαχώρων τοῦ σταυροῦ, ὅπου τὰ κλωνάρια δὲν σχετίζονται μὲ τὸ ἕδιο τὸ στέλεχος τοῦ σταυροῦ, ἀλλὰ ἀπλῶς τὸν περιβάλλουν, τὸν «ἀναδεικνύουν», θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ σὰν μιὰ ἔξελιξη τοῦ ἀρχικοῦ σχήματος ποὺ σὲ ἔνα ἐπόμενο στάδιο οἱ κλῶνοι φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἔδιου τοῦ σταυροῦ¹ διχάζοντάς την κάποτε ἐντονότατα² (εἰκ. 11).

Εἰκ. 11. Θεωρητικὴ τυπολογικὴ ἔξελιξη τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ σταυροῦ τοῦ δεύτερου διάχωρον τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίγνας σὲ φυλλοφόρῳ.

1. Ὡποὶς στὴ σαρκοφάγο ἀπὸ τὴν Ἀττάλεια (O t o F e l d, Mittelbyzantinisches Sarkophage, R.Q. 1970, σ. 165, εἰκ. 2), ἡ ὥπως στὸ σταυρὸ ποὺ φυλάσσεται στὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Halberstadt (No 24) (A n d r è G r a b a r, Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyr du Saint à Salonique, D.O.P. 5, 1950, εἰκ. 12, καὶ σ. 6), ἡ σὲ ἀνάγλυφο τῆς φιάλης τῆς Ἱ. Μ. Μεγίστης Λαύρας (L a s k a r i n a B o u r a s, Some observations on the Grand Lavra phiale at Mount Athos and its bronze strobilion, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', τ. Η', 1975-76, σ. 86, πίν. 47σ).

2. Τὰ παραδείγματα τῶν ἀναγλύφων τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Σουβάλας ἡ Χαρ. Μπάρλα τοποθετοῦσε στὰ μέσα τοῦ 7ον αἰώνα, χρονολογία Ἰωσῆς ὑπερβολικὰ πρώιμη (Χαρ. Μ πάρλα, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Σουβάλας, «Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον», τ. Δ', Ἀθῆναι 1967-68, πίν. XCIVa, γ, σ. 310, εἰκ. 5, σ. 328). Ἀλλο ἀντίστοιχο παράδειγμα ὑπάρχει στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν (ἀρ. εὑρ. 343) (G. S o t i r i o u, Guide, σ. 177, εἰκ. 9d). «Υπερβολικὰ χυμάδη εἶναι τὰ φυλλώματα φυλλοφόρου σταυροῦ ποὺ κοσμεῖ ἐπίκρανο (;) (Stone object) ποὺ βρεθῆκε στὴν ἔξέδρα ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴ ἐκκλησίᾳ τῶν Στόβων, ποὺ ὁ ἐκδότης του χρονολογεῖ στὰ τέλη τεῦ δου ἡ τὸν 7ο αἰώνα (E g n s t K i t z i n g e r, A Survey of the Early Christian Town of Stobi, D.O.P., 3, 1946, εἰκ. 154, σ. 116. Πρβλ. καὶ ἀντίστοιχο τοῦ Μουσείου τῆς Σιύρνης. Ἠ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E., τ. Ε', σ. 102). Ἐναν παρόμιο σταυρό, ὅπου στὶς ἄκρες τῶν ὁρίζοντιων κεραιῶν τοῦ ἀπεικονίζονται ὑπερμεγέθεις ρόδακες καὶ ποὺ ἡ βάση του διχάζεται, θεωρεῖ ἡ Χαρ. Μ πάρλα, μεταγενέστερο τῶν ἀναγλύφων τῆς Σουβάλας, δηλαδὴ μετὰ τὸν 7ο μ.Χ. αἰώνα («Χαριστήριον εἰς Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδον», Δ', 1967-68, 327, καὶ Π. Λ. αζαρίδης, Α.Δ. 19, 1964, Χρονικά, σ. 230, πίν. 271a). Παρόμιοι σταυροὶ ὅμως ἀπεικονίζονται καὶ σὲ φρέσκα τῆς ίδιας ἐποχῆς, ὅπως αὐτὸς στὸν Ἀγιο Βασίλειο τῆς Σινασοῦ, τοῦ 9ου-10ου αἰώνα, μὲ ἔντονα διχαλωμένη τῇ βάσῃ, ἡ ὅποια τελικὰ διακλαδίζεται σὲ δύο ὑπερβολικὰ σαρκάδη συμμετρικὰ φύλλα (A n n W h a r t o n E p s t e i n, The 'Iconoclast' churches of Cappadocia, «Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham. March 1975», σ. 106, εἰκ. 23, σ. 107). Σημαντικοὶ γιὰ τὴ μελέτη τῆς τυπολογίας

‘Η κατάταξη αύτή πού ἐπιχειρήσαμε στήν εἰκόνα 11 δὲν ἀποτελεῖ χρονολογική ἔξελιξη, ἀλλὰ ἔγινε γιὰ νὰ κατανοηθεῖ καλύτερα ἡ μορφολογία τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ συσχέτιση τοῦ τύπου αὐτοῦ ποὺ ἔξετάζουμε μὲ τὰ συμμετρικὰ κλωνάρια καὶ ίδιως μὲ τὴν ἄρθρωσή τους.

Σὲ μιὰν ἄλλη τυπολογική ἔξελιξη τὰ συμμετρικὰ κλωνάρια ἔεφυτρώνουν ἀπὸ τὴν κλιμακωτὴ βάση, ποὺ ἐπάνω τῆς στηρίζεται δ Σταυρός, ἄλλο-

εἶναι οἱ σταυροὶ ποὺ στολίζουν τὸν ἄξονα σὲ ὅμαδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας ποὺ μελέτησε ἡ Μαρία Σκλάβου - Μαυροειδῆ, καὶ ποὺ χρονολογεῖ στὸ 10ο αἰώνα. Οἱ σταυροὶ αὐτοὶ, ἀσχετα ἀπὸ τὴν μορφολογία τους καὶ τὴν συνοδεία τους, ἔλευθεροι (ὅχι κάτω ἀπὸ ἀψίδες) ἄλλοτε διχάζονται στὴ βάση τους καὶ καταλήγουν σὲ κισσόφυλλα (ὅπως στὸ T 185) ἢ σὲ κομψότατα κλωνάρια ἀκάνθου ποὺ ἔλευθερα καὶ ἀνάερα ἔξελίσσονται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ (ὅπως στὸ T 450 καὶ T 209) ἢ δημιουργοῦν μιὰ προδρομικὴ μορφὴ συχνῶν μεταγενέστερων παραδειγμάτων, ὅπου μὲ ὑπερβολικὰ διακοσμητικὴ διάθεση καὶ πλήθος συστροφές καὶ περιελίξεις γεμίζουν τὰ χαμηλὰ διάχωρα· ἀλλὰ καὶ τὰ ἄνω, πληροῦνται μὲ ἄλλα ἀνθέμια ποὺ ἔκεινον ἀπὸ τὰ ἀνώτερα ἀκραῖα σημεῖα τοῦ τετραγώνου στὸ διπότο ἐγγράφεται ἡ σύνθεση (ὅπως στὸ T 979). (Μ αρια Σκλάβον - Μαυροειδῆ, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. IA', 1982-83, σ. 103, εἰκ. 7, σ. 104, εἰκ. 9, σ. 105, εἰκ. 11, σ. 107). Στὸν τύπο αὐτὸν ἀνήκει καὶ δ πρώτες ἀριστερὰ σταυρός, κάτω ἀπὸ τόξο, σαρκοφάγου τῆς κρύπτης τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ποὺ παλιότερο δ Γ. καὶ ἡ Μαρια Σωτηρίου (‘Η βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, πίν. 58β) χρονολογοῦσαν στὸ 10ο-11ο αἰώνα (δ.π., σ. 184), καὶ πρόσφατα δ Θεοχ. Παζαρᾶς (δ.π., πίν. 24, σ. 224) μὲ ἐπιφύλαξη στὸν 11ο αἰώνα. Τὴν ἴδιαν ἐποχὴν χρονολογοῦνται παρόμοιοι σταυροὶ μέσα σὲ τόξα σὲ ἀνάγλυφα ἐντοιχισμένα στὸν “Αγιο Σάββα μεσημβρινά τῆς Ιεράς δόδού (‘Αναστάτ. Κ. Ορλάνδος, A.M.M.E., τ. Γ', 1937, σ. 144, εἰκ. 188), καὶ ἄλλος ἐντοιχισμένος στὸ τζαμί τοῦ Σταροπάζαρου στὴ Ρωμαϊκὴ Ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν (‘Αναστάτ. Κ. Ορλάνδος, A.B.M.E., τ. Γ', 1937, σ. 204, εἰκ. 13, σ. 205, σ. 206). Ο τύπος αὐτὸς τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ συνεχίζεται διλον τὸν 11ο αἰώνα, δπως στὸ παράδειγμα σαρκοφάγου στὴν ‘Αγία Τριάδα τοῦ Κριεζώτη (‘Αναστάτ. Κ. Ορλάνδος, ‘Η Αγία Τριάδα τοῦ Κριεζώτη, A.B.M.E., τ. E', 1939-40, σ. 5, εἰκ. 3, σ. 14, 15), ἢ σὲ ἀνάγλυφα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας (ἄ.ά. ενρετ.: 162, 202, 343, 905, 909, 1038, 1159, 1248, 1336, 1420, 1452, 1455, 1647). ἔνος μεγάλος ἀριθμός, ἐπίσης, βρίσκεται ἐντοιχισμένος στὴ Γοργοεπήκοο τῶν Ἀθηνῶν (Κ. Mischel-A. Struck, δ.π., Ath. Mitt., XXXI, 1906, εἰκ. 5, 10). Ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα θεωροῦμε τοὺς σταυροὺς ποὺ κοσμοῦν, σὲ δεύτερη χρήση, τὸ θωράκιο τῆς φιάλης τῆς Ι.Μ. Μεγίστης Λαύρας (Θεοχ. Παζαρᾶς, ‘Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 14β). Στὴν κομνήνεια ἐποχὴ τοποθετεῖ δ Αναστάτ. Κ. Ορλάνδος τῆς φυλλοφόρους σταυρούς, τοῦ ἴδιου τύπου ποὺ δέξεταζούμε, ποὺ βρίσκονται ἐντοιχισμένα τὸ ἔνα σὲ σπίτι τῆς δόδον Κάδμου στὴν Ἀθήνα (A.B.M.E., τ. E', 1939-40, σ. 143, εἰκ. 25) καὶ τὸ ὄλλο στὸ νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Λαύρας τοῦ δσίου Μελετίου (A.B.M.E., τ. E', 1939-40, σ. 71, εἰκ. 22, σ. 106). Στὴν ἴδιαν ἐποχὴν τοποθετεῖ παρόμοιο ἀκριβῆς ἀνάγλυφο σταυρὸ κάτω ἀπὸ τόξο ποὺ τὸ στηρίζουν δίδυμα κιόνια μὲ ὅμμα τοῦ Ἡρακλέους, δπως ὄλλωστε καὶ τὰ προηγούμενα δύο παραδείγματα, στὸν “Οσιο Λουκᾶ ή Λασκαρίνη Φιλίππος, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΣΤ', 1970-72, πίν. 14, 1, σ. 24). Στὸν ἴδιο τύπο ἀνήκουν καὶ δύο σταυροὶ ποὺ δ Θεοχ. Παζαρᾶς χρονολογεῖ τὸν 11ο-12ο αἰώνα, τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (‘Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν.

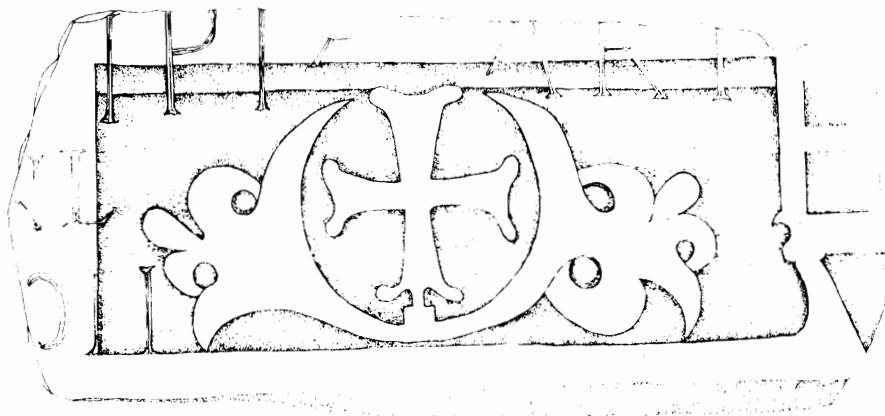
τε ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς στηρίξεως¹ καὶ ἄλλοτε ἀπὸ τὰ σκαλοπάτια τῆς βαθμιδωτῆς βάσεως². "Οπως ἀναφέραμε καὶ στὰ προηγούμενα, τὸ φύτρωμα τῶν

79α, σ. 233, πίν. 78β, σ. 233). Τὸν τύπο δημοσίευμα τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ συναντοῦμε σὲ πολλὰ παραδείγματα καὶ σὲ ἀνάγλυφα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὀσίου Λουκᾶ (S c h u l t z - B a r g n s l e y, *The Monastery of Saint Luke of Stiris*, πίν. 23, 27, 29), ποὺ γενικά ἔχει γίνει ἀποδεκτὴ ἡ χρονολόγησή του στὸ 1011 (A n d r è G r a b a r, *La décoration architecturale de l' église de la Vierge à Saint-Luc en Phocide, et les débuts des influences islamiques sur l'art byzantin de Grèce*, «Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes Rendus des séances de l'année 1971», Paris, σ. 16. M. Ch a t z i d a k i s, A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, «Cahiers Archéologiques», XIX, Paris 1969, σ. 127-150, τοῦ Ἰδιοῦ, *Précisions sur le fondateur de Saint-Luc*, «Cahiers Archéologiques» XXII, Paris 1972, σ. 87, 88, τοῦ Ἰδιοῦ, *Περὶ μονῆς Ὀσίου Λουκᾶ νεώτερα*, «Ελληνικά», 25 1972, σ. 300). Στὸν 11ο αἰώνα ἀνήκει σταυρὸς τοῦ τύπου αὐτοῦ, κάτω ἀπὸ τόξου, σὲ σαρκοφάγο στὸν Ἀγιο Νικόλαιο Πορταριᾶς (Θεοχ. Πατριᾶς, ὁ π., πίν. 32α). Σὲ ἕνα θραῦσμα σαρκοφάγου τοῦ Μουσείου τῆς Κορίνθου (AM 347) ποὺ δημοσίευει ὁ Θεοχ. Πατριᾶς καὶ ποὺ χρονολογεῖ στὸν 11ο-12ο αἰώνα (ὁ π., σ. 83, σ. 233, πίν. 60β) βλέπουμε νὰ ζειφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, κάτω ἀπὸ τόξου ποὺ τὸ στηρίζουν ἀριστερά ἔνα μονό κολονάκι καὶ δεξιά δίδυμα μὲ «άμμα τοῦ Ἡρακλέου», πλούσιες καὶ χυμώδεις κλιματίδες, ὅπως καὶ τὸ γνωστὸ στὴν ἔξωτερη δυτικὴ ὁψη τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Καισαριανῆς, δημοσίευει κάτω ἀπὸ τόξου (Μαν. Χατζής, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, χ. χρον., σ. 112). Σὲ πεσσίσκο τέμπλου, ἐπίσης, τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος στὴν Ἀμφισσα εἰκονίζεται σταυρὸς μὲ διχαλωτὴ οὐρά ποὺ καταλήγει σὲ ἀνθέμια καὶ ποὺ δ. G. M i l l e t (L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 7) χρονολογοῦσε παλιότερα στὸν 11ο αἰώνα, ὁ Αναστάσιος Ὁρλάνδος, στὶς ὄρχες τοῦ 12ου αἰώνα ('Ο παρὰ τὴν Ἀμφισσαν ναδὸς τοῦ Σωτῆρος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', 1935, σ. 192, εἰκ. 9, σ. 194, εἰκ. 11γ, σ. 196) καὶ δ. M e g a w (B.S.A., XXXII, σ. 129) στὸ πρώτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα. Στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ ίδιου αἰώνα χρονολογεῖ ἡ Λασκαρίνα Μπούρα ἀνάγλυφο τοῦ Ταξιάρχη Μεσαριᾶς Ἀνδρου (Architectural sculptures of the Twelfth and the early Thirteenth centuries in Greece, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Θ', 1977-79, σ. 65, πίν. 22, σ. 67). Γενικότερα γιὰ τὸ συμβολισμὸ τοῦ θέματος τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ πρβλ. C a r l S h e p p a r d, Byzantine Carved Marble slabs, «Art Bulletin» 51 (1969) 66. Τὸ θέμα πάντως αὐτό, δημοσίευει συμμετρικὰ κλωνάρια ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, ἐμφανίζεται μετὰ τὴν Εἰκονομαχία (Γ. καὶ Μαρία Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ὁ π., σ. 201).

1. "Οπως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, δημοσίευει στὴν βρίσκεται κάτω ἀπὸ τόξου ποὺ τὸ στηρίζουν δίδυμα κιόνια καὶ στηρίζεται σὲ βαθμιδωτὴ βάση (Γ. Σωτηρίου, 'Οδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 36, εἰκ. 16. Πρβλ. Fulvio Zuliani, I marmi di San Marco. Alto Medioevo 2, Venezia, σ. 174, εἰκ. L1). 'Ο Α. G r a b a r τὸ χρονολογεῖ στὸ 13ο αἰώνα (Sculptures Byzantines, II, πίν. LXXXc, σ. 106, No 89). Τὴν ίδια μορφὴ σταυροῦ τὴ συναντοῦμε καὶ στὴ συλλογὴ γλυπτῶν πεντημοσίευει δ. 'Ορλάνδος τῆς Μονῆς τοῦ Ὀσίου Μελετίου καὶ ποὺ χρονολογεῖ στὸ 12ο αἰώνα ('Αναστάσιος, 'Ορλάνδος, ὁ π., Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 1939, 4ο, σ. 98, σ. 100, εἰκ. 47, σ. 105, εἰκ. 52).

2. "Οπως στὸν Ἀγιο Νικόλαιο τῆς Αύλιδας (Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Δ', 1964-65, πίν. 45, 3), τὴ σαρκοφάγο τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, δημοσίευει στὸν 12ο αἰώνα σταυροῦ φυτρώνουν τὰ κλωνάρια καὶ ποὺ δ. σταυρὸς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τόξου ποὺ τὸ στηρίζουν δίδυμα

βλαστῶν κάπω κάτω ἀπὸ τῇ βάσῃ τοῦ σταυροῦ εἶναι πολὺ παλιό, ἵσως ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν εἰκονομαχία, δπως βλέπουμε σὲ ἀνάγλυφη πλάκα (σὲ δεύτερη χρήση) ποὺ σήμερα ἐκτίθεται σὲ πρόσκτισμα τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων, δπου ἐκεῖ τὰ φυτὰ ἀναδιπλώνονται γιγαντιαῖα καὶ περιβάλλουν τὸ μικρὸ πιὰ σὲ μέγεθος σταυρὸ γιὰ νὰ τὸν προστατεύσουν (εἰκ. 12, πίν.

Εἰκ. 12. Ἀνάγλυφος σταυρὸς σὲ θωράκιο τῆς βασιλικῆς Β στοὺς Φιλίππους.

8,β). Ἀντίστοιχο ἀλλὰ μεταγενέστερο εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς σαρκοφάγου στὸ Βατοπέδι¹ (πίν. 5,α) καὶ βέβαια οἱ σταυροὶ τοῦ εἰκονοστασίου τῆς Σκριποῦς ποὺ ἀναφέραμε (πίν. 8,α). Ἀν πλησιάσουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τοὺς βλαστοὺς τοῦ δεύτερου διάχωρου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας, ποὺ φυτρώνουν ἀπὸ τὸν ἄξονα, κάτω ἀπὸ τὴν ἀπόληξη τῆς κάτω κεραίας τοῦ σταυροῦ, παρατηροῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ δύο κλώνους λεπτούς ποὺ μὲ μιὰ κομψὴ καμπύλη σὲ ἐλαφρότατο σχῆμα ~ στρέφονται συμμετρικὰ καὶ στὴν ἄκρη τοὺς μόνο, στὴν κορφὴ σὰν φούντα, ξεδιπλώνονται τὰ χυμώδη βλαστάρια τους, σὰν ἀνθέμια μὲ ἐναλλαξ καμπύλα καὶ σπαθωτὰ φύλλα (πίν. 3). Μεγάλες διμοιότητες παρουσιάζει ὁ πλασμὸς τοῦ ἀναγλύφου τοῦ φυλλώματός μας μὲ ἀντίστοιχους βλαστοὺς ποὺ σώθηκαν, χάρη σὲ μιὰ παράξενη συγκυρία, σὲ δύο

κιόνια μὲ «ἄμμα Ἡρακλέους» (Γ. καὶ Μ. Σωτῆριον, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, πίν. 58α, σ. 183) καὶ σὲ θραύσμα θωρακίου ἀπὸ τῇ Ροτόντα (ΑΓ 237+247) (Θεοχ. Παζαρᾶς, δ.π., πίν. 76α, σ. 233) τοῦ 11ου-12ου αἰ. Στὸν "Οστο Λουκᾶ Εὐβοίας (1010) στὸ Ἀλιβέρι εἰκονίζεται σταυρὸς κάτω ἀπὸ τόξο ποὺ τὸ στηρίζουν τὰ γνωστὰ δίδυμα κιόνια μὲ «ἄμμα Ἡρακλέους» (A. Graf, Sculptures Byzantines, II, Pl. Pl. XXVIIId, σ. 60). Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα ὑπάρχει στὸ προσάύλιο τῆς Μονῆς τῶν Βλατάδων τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ σαρκοφάγο.

1. Otto Feld, δ.π., R.Q. (1970) 165.

θραύσματα θωρακίων τέμπλων, τὸ ἔνα στὴ Βενετία καὶ τὸ ἄλλο στὴν Ἀχρίδα. Καὶ τὰ δύο διασώζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς βλαστοὺς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν, καὶ τὸ κάτω μέρος τῆς οὐρῆς ἀπὸ τὰ δύο παγώνια ποὺ θὰ κοσμοῦσαν συμμετρικὰ τὴν κεντρικὴν ἀξονικὴν παράστασην.

Στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἀγ. Ἀπολλωνίας, ἀνατολικῆς προελεύσεως, τοῦ 11ου-12ου αἰώνα, τῆς Βενετίας¹, τὸ φύλλωμα, ἀρκετὰ στυλιζαρισμένο, ἔχει κάποιες ὁμοιότητες μὲ γνωστὰ ἀνατολίζοντα ἀνθέμια ποὺ σώζονται στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Λιβδός (Fener Issa) στὴν Κωνσταντινούπολη (908 μ.Χ.)². Μὲ τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν σχηματοποίησην τοῦ ἀνθεμίου ποὺ προαναφέραμε μοιάζει καὶ ἀνθέμιο ποὺ κοσμεῖ τὶς γωνίες λεβητόμορφου κιονόκρανου ποὺ βρέθηκε στὴ Σεβάστεια τῆς Φρυγίας καὶ ποὺ ὁ Grabar χρονολογεῖ στὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰώνα³. Ἡ χάραξη καὶ ὁ πλασμὸς τῶν φύλλων τοῦ ἀνθεμίου αὐτοῦ μοιάζει πολὺ μὲ τὶς προθέσεις τοῦ γλύπτη ποὺ ἐσκάλισε τὸ ἀνάγλυφο τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας.

Τὸ ἄλλο τεμάχιο, ἀπὸ θωράκιο τέμπλου ἐπίσης, ποὺ σώζεται στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα, ἔχει ἀρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν πλασμὸ τοῦ δικοῦ μας, καὶ ὁ A. Grabar τὸ χρονολογεῖ, ὅπως καὶ τὸ ναὸ ἄλλωστε, στὸν 11ο αἰώνα (1025)⁴.

Παρεμφερὴ πλασμό, ἐπίσης, ἔχουν καὶ τὰ φυλλώματα ποὺ φύονται συμμετρικὰ ἀπὸ σταυρὸ πλεξιδωτὸ (ποὺ σχηματίζεται μὲ πολλαπλὸ πλοχμὸ) τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης καὶ ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο στὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰώνα⁵.

Ἄπὸ τὴν ἄποψη τῆς μορφολογίας καὶ τοῦ πλασμοῦ τοῦ ἀναγλύφου ἡ σαρκοφάγος τῆς Ζίχνας παρουσιάζει ἀρκετὲς συγγένειες μὲ μιὰ σειρὰ ἀνάγλυφα ποὺ εἴτε ἔξετάσαμε στὰ προηγούμενα ἀπὸ τυπολογικὴν ἄποψη εἴτε θὰ ἔξετάσουμε τώρα γιὰ πρώτη φορά. "Ετσι ἐπαναλαμβάνουμε καὶ ἐδῶ τὶς ὁμοιότητες ποὺ ὑπάρχουν μὲ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου τῆς Χίου, ὅπου, σὲ σταυροὺς ἐπάνω σὲ βάσεις, κάτω ἀπὸ ἀψίδες ποὺ στηρίζονται σὲ δίδυμα κιόνια ἐπάνω σὲ διπλές βάσεις, ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴν βάση τῶν κιόνων μὲ διαγώνια

1. Fulvio Zuliani, I mausoli di San Marco. Alto Medioevo 2, Venezia, σ. 178, εἰκ. LXIX: Venezia - Chiosto di S. Apollonia Frammentario di Pluteo, σ. 162, ὑποσ. 13.

2. Theodore Makridy - Arthur H. S. Megaw, Cyril Mango and Ernest J. W. Hawkins, The Monastery of Lips (Feneri Isa Camii) at Istanbul, D.O.P. 19 (1964) εἰκ. 43, 44. A. Grabar, Sculptures byzantines de Constantinople, I, IVe-Xe siècle), Paris 1963, πίν. XLVII 5.

3. André Grabar, Sculptures byzantines, II, Paris 1976, πίν. Ve καὶ σ. 41: Eglise de Serçikler.

4. A. Grabar, δ.π., πίν. XLIII, no 69, σ. 71.

5. Αναστάσιος Κ. Όρλανδος, Χριστιανικὰ γλυπτά τοῦ Μουσείου Σμύρνης, Α.Β.Μ.Ε. Γ' (1937) εἰκ. 24, σ. 148-152, καὶ André Grabar, δ.π., πίν. XIVa, σ. 48.

κατεύθυνση δύο δενδρύλλια, σάν κυπαρίσσιαι¹. Τὴν ἴδια κατεύθυνση, ὅπως εἶδαμε, ἔχουν καὶ τὰ κυπαρίσσια ποὺ στρέφονται ξεκινώντας ἀπὸ τὶς βάσεις τῶν κιόνων ποὺ στηρίζουν τὰ ἀνεξάρτητα τόξα καὶ στρέφονται πρὸς τὸ κέντρο τῶν πελεκημένων σήμερα σταυρῶν στὴ σαρκοφάγο ἀπὸ τὸ Λουτρὸ τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως, τὸ παλιὸ Ladža Kōj, ἡ ὁποίᾳ βρίσκεται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας καὶ εἶναι χρονολογημένη ἀπὸ ἐπιγραφὴ τὸ 1069². Τὴν ἴδια κατεύθυνση ἔχουν καὶ τὰ φύλλα ποὺ ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τῶν κιονίσκων καὶ τὰ κιονόκρανα σαρκαφάγου στὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῶν Ἅγίων Θεοδώρων στὶς Σέρρες, καὶ κατευθύνονται στὰ σημεῖα τομῆς τῶν στελεχῶν τοῦ σταυροῦ³. Τὸ θραῦσμα αὐτὸ τῆς σαρκοφάγου ὁ A. Grabar χρονολογεῖ τὸν 11ο αἰώνα⁴. Ἡ αἰτιολογία ποὺ ὁ Grabar τοποθετεῖ τὸ θραῦσμα τοῦ θωρακίου τῆς σαρκοφάγου αὐτῆς, ποὺ φυλάσσεται στὴ Μητρόπολη τῶν Σερρῶν, στὸν 11ο αἰώνα εἶναι οἱ διοικητές της μὲ τὶς δύο γνωστὲς πριγκιπικὲς σαρκοφάγους ποὺ σώζονται στὸ ναὸ τῆς Ἅγιας Σοφίας στὸ Κίεβο, καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀνήκουν στὸν αἰώνα αὐτό⁵. Ἡ διοιτητὰ τοῦ πλασμοῦ τῶν ἀναγλύφων εἶναι πραγματικὰ δλοφάνερη ἴδιως μὲ ἐκείνων τῆς σαρκοφάγου τοῦ Yaroslav⁶.

Τὰ κυπαρίσσια τῆς σαρκοφάγου τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρῶν πραγματικὰ ἐμφανίζουν ὁμοιότητες μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῆς δικῆς μας, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα φυλλώματα τῆς μοιάζουν ως πρὸς τὸ πλάσιμο μὲ τὰ ἀντίστοιχα ποὺ κοσμοῦν τὰ κατώτερα διάχωρα τοῦ σταυροῦ κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο τόξο τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας. Τὴ σαρκοφάγο αὐτὴ (ἀρ. εὐρ. 17) δ Θεοχ. Παζαρᾶς χρονολογεῖ, σὲ πρόσφατη μελέτῃ του⁷, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰώνα. Στὸν 11ο αἰώνα τὸ ἔνα ἡ στὺ μέσα τοῦ ἴδιου αἰώνα τὸ ἄλλο χρονολογοῦνται καὶ δύο θραῦσματα σαρκοφάγων ἐπίσης ἀπὸ τὶς Σέρρες καὶ ἔχει αὐτὸ γιὰ μᾶς κάποια σημασία. Πρόκειται γιὰ ἔνα θραῦσμα (ΓΣ 279) ποὺ φυλάσσεται στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν ὥπου διατίθεται σταυροὶ τῶν ἀναγλύφου τῶν φυτῶν (καὶ τῶν ροδάκων) ποὺ κοσμοῦν τοὺς κάτω ἀπὸ τόξα σταυροὺς παρουσιάζει διοιτητὰς μὲ τὸ δικό μας⁸, ὅπως καὶ τὰ δύο κυπαρίσσια ποὺ εἰκονίζονται συμμε-

1. A. Orlando s, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930, Pl. 7.

2. St. Maslev, Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža Kōj, BZ 51 (1958) 113. Otto Field, Mittelbyzantinische Sarkophage, R.Q. (1970) 163, πίν. 66.

3. Αναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939-40) 163, εἰκ. 8.

4. A. Grabar, δ.π., πίν. XXXVIII f, σ. 69.

5. A. Grabar, δ.π., σ. 6: «Le décor de ce sarcophage et la technique des reliefs rappellent ceux des sarcophages princiers de Kiev, qui sont du XIe siècle».

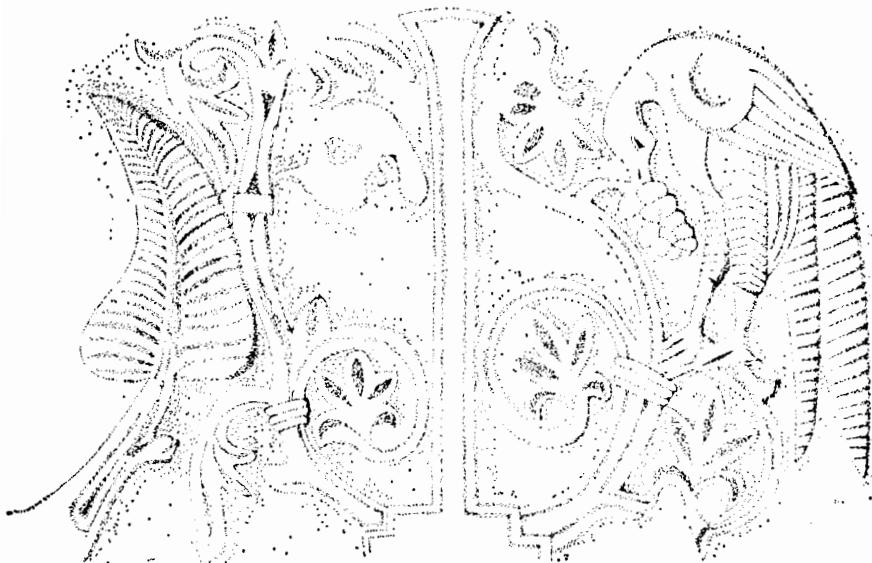
6. Oleksa Powstenko, The Cathedral of St Sophia in Kiev, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» III-IV (1954) δ.π.

7. Θεοχ. Παζαρᾶς, Ἀναγλύφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71, σ. 94, σ. 225.

8. Θεοχ. Παζαρᾶς, δ.π., πίν. 6a, σ. 226.

τρικὰ στὸ σταυρὸ σὲ ἄλλη λάρνακα ποὺ τὴ μελετήσαμε παλιὰ στὸ προαύλιο τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων καὶ σήμερα ἐκτίθεται στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν¹ (πίν. 10α).

‘Ομοιότητες παρουσιάζει τὸ ἀνάγλυφο λάρνακας (ΑΓ 274) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας μὲ κυπαρίσσια ποὺ φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βαθμιδωτὴ βάση διπλοῦ σταυροῦ μὲ δύμοια μορφολογία μὲ τὸ δικό μας, αὐτὸν ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο τόξο, καὶ ὁ Παζαρᾶς χρονολογεῖ τελικὰ στὸν 11ο-12ο αἰώνα² (πίν. 10β, εἰκ. 13). Στὴν ἕδια χρονικὴ περίοδο τοποθετεῖ ὁ Παζαρᾶς

Εἰκ. 13. Σχέδιο θραύσματος σαρκοφάγου τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας (ἀρ. ενό. ΑΓ 274).

καὶ τὴ σαρκοφάγο τῶν τούρκικων λουτρῶν τῆς Βέροιας³ στὴν ὅποια τὰ κυπαρίσσια πραγματικὰ ἐδῶ φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ ὁ ὅποιος ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ στέλεχος ἐνδός ἐνιαίου δένδρου, ἀλλὰ καὶ ὁ πλασμὸς τῶν κληματίδων ποὺ κοσμοῦν τὰ ἄλλα διάχωρα μοιάζει ἀρκετὰ μὲ τὰ δικά μας⁴. Τὸ φοινικόφυλλα ἡ κυπαρίσσια τῆς δικῆς μας σαρκοφάγου μεσο-

1. Θεοχ. Παζαρᾶς, ὥ.π., πίν. 72, σ. 225.

2. Θεοχ. Παζαρᾶς, «Βυζαντινά» 9 (1977) 83, τοῦ Ἰδιοῦ, ‘Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, ὥ.π., πίν. 18, σ. 231.

3. “Ο.π., πίν. 7β, σ. 231.

4. Πρβλ. καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἀνάγλυφα τῶν σπαραγμάτων σαρκοφάγων τοῦ Μουσείου

λαβοῦν ἀνάμεσα στὴ βάση τοῦ σταυροῦ καὶ στὸ στέλεχός του καὶ ἀκολουθοῦν δριζόντια ἀλλὰ ἀντίθετη κατεύθυνση, συμμετρικά, καὶ μετὰ σπᾶνε κατὰ δρθή γωνία καὶ στρέφονται πρὸς τὰ ἐπάνω ἔτσι ὡστε ἡ κορφή τους νὰ ἐφάπτεται πρὸς τὶς γωνίες τῶν κάτω διαχώρων τοῦ σταυροῦ, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀντίστοιχη παράσταση στὸ θωράκιο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς βασιλικῆς τῶν Ἅγιων Θεοδώρων στὶς Σέρρες, ποὺ δὲ Ὁρλάνδος ἀποφεύγει νὰ χρονολογήσει. Χρονολογεῖ δημος τὸ ναὸ καὶ τὸ γνωστὸ ψηφιδωτό του στὸν 11ο αἰώνα καὶ τὶς ἐπισκευὲς τῶν τρουλίσκων στὰ παραβήματα τὸν 12ο-13ο αἰώνα¹.

Θὰ μπορούσαμε δημος, θεωρώντας τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου σύγχρονο μὲ τὰ μέλη τοῦ εἰκονοστασίου (κιονόκρανα καὶ θωράκια), ὅπως τὰ σχεδίασε δὲ Ὁρλάνδος μὲ βάση τὰ παλιὰ σχέδια τοῦ Chesnay², νὰ τὰ χρονολογήσουμε στὸ 12ο αἰώνα βασισμένοι καὶ στὶς δρμοιότητες τῶν θεμάτων τους μὲ ἀντίστοιχα ἀναγλύφων τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης³, ἀλλὰ ἰδίως μὲ θωράκιο τέμπλου τῆς μονῆς Πετράκη στὴν Ἀθήνα, τοῦ 11ου-12ου αἰώνα, ποὺ δημοσίευσε ἡ Μαρία Γ. Σωτηρίου⁴.

Τὸ κιονόκρανο τοῦ τέμπλου τῶν Ἅγιων Θεοδώρων στὶς Σέρρες κοσμεῖται μὲ ἀμπελόφυλλο⁵. Τὸ φύλλο τῆς ἀμπέλου ἐμφανίζεται σὲ βυζαντινὰ γλυπτὰ ἀπὸ παλιά⁶.

τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (ἀρ. εὐρ. AM 347 καὶ ἀρ. εὐρ. AM 79, AM 80), ποὺ ὁ Θεός είναι. Πατέρας, ὅ.π., πίν. 60β, 78α, 78β, σ. 233, χρονολογεῖ στὸν 11ο-12ο αἰώνα.

1. Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, 'Η Μητρόπολη τῶν Σερρῶν, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939-40) 160, εἰκ. 6, σ. 161, εἰκ. 7, σ. 166.

2. «Monuments Piot» X (1904) 134, 135.

3. ሿ. Αναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Γ', σ. 150-152.

4. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Β' (1960-61) 111, 126, πίν. 49, 1. 'Ἡ διαμόρφωση τῶν γωνιαίων ἀνθεμίων «μὲ ἀνεστραμμένον περικλειόμενον φύλλον εἰς τὴν κορυφὴν» παρατηρήσαμε καὶ σὲ ἐπιστύλιο τῆς βυζαντινῆς συλλογῆς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης, σὲ φωτογραφία τοῦ Περ. Παπαχατζδάκη. Παρόμοια φοινικόφυλλα εἰκονίζονται, δημος εἰδαμε, καὶ σὲ προστόμιο τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ποὺ δὲ Ὁρλάνδος χρονολογεῖ στὸ 12ο-13ο αἰώνα. ሿ. Αναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Ηρακλείου, Α.Δ. 9 (1924-25) 188, εἰκ. 1, σ. 191.

5. Α.Δ. 27 (1927) Μέρος Β', 2, Χρονικά, πίν. 519.

6. "Οπως κιονόκρανα τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου ποὺ ὁ Ἀναστ. Ὁρλάνδος χρονολογεῖ «μεταξὺ τοῦ δου καὶ 8ου αἰώνος», ሿ. Αναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Παλαιοχριστιανικά λείψανα τῆς Ρόδου, Α.Β.Μ.Ε. ΣΤ' (1948) 10, εἰκ. 5. Πρβλ. Ernst S. W. Hawkins, Plaster and Stucco cornices in Hagia Sophia - Istanbul, «Actes du XIIe Congrès International d'Études byzantines», III, Beograd 1964, 131-135, fig. 5, Γ. Σωτηρίου, Παλαιοχριστιανικά καὶ βυζαντινά κιονόκρανα μετὰ φύλλων ἀμπέλου, Ε.Ε.Β.Σ. IA' (1935) 449-457, Urs Peschlow, Byzantinische Plastik in Didyma, «Istanbuler Mitteilungen» 25 (1975) (κιονόκρανος Μ. Παντοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως), πίν. 40, 4, σ. 217, τοῦ 11ου-12ου αἰώνα, σ. 219, ὑποσ. 30. Πρβλ. καὶ κιονόκρανο μὲ φύλλο ἀμπέλου στὴν Ἅγια Τράπεζα τοῦ κα-

Αναμφισβήτητα και τὰ κιονόκρανα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Σερρῶν, ποὺ δημοσίευσε δ ’Αναστ. Ὁρλάνδος¹, και τὸ θωράκιο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Ἱδιας Μητροπόλεως² και ἡ σαρκοφάγος ποὺ περιγράψαμε ἀνήκουν στὴν Ἱδια χρονικὴ περίοδο μὲ τὸ θωράκιο τῆς Ζίχνας, και βέβαια τὰ ἄλλα γλυπτά τῆς συλλογῆς τῆς Ἱδιας ἐκκλησίας, ὅπως ὁ σταυρὸς ποὺ σχηματίζεται μὲ πλοχμὸ σὲ θωράκιο³ (πίν. 11). Στὴν Ἱδια ἐποχὴ ἀνήκει και ἡ πλάκα σαρκοφάγου ἐντοιχισμένη σὲ ὑψος 3,80 μ., ἀνάμεσα στὴν κόργη τοῦ διακονικοῦ και τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, στὸν “Αγιο Νικόλαο τῆς Πορταριᾶς” (πίν. 12).

Στὸ 12ο αἰώνα ἔχει χρονολογηθεῖ και σταυρὸς ποὺ τὸ κάθετο στέλεχός του διχάζεται και ἀπολήγει συμμετρικά σὲ βλαστοὺς μὲ διπλὸ περιθώριο και χιαστὶ δέσιμο στὸ κέντρο, κάτω ἀπὸ τόξο ποὺ τὸ στηρίζουν κιόνια μὲ κόμβο. Μόνο ποὺ οἱ ἄκρες τῶν κεραιῶν του καμπυλώνονται ἀντίστροφα γιὰ νὰ υποδεχθοῦν σφαῖρες⁴.

Στὸ θωράκιο τῆς Ζίχνας, ἐνῶ δὲν θὰ εἶχε νὰ ἐντοπίσει κανεὶς πλαστικὰ στοιχεῖα ποὺ νὰ τὸ πλησιάζουν μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ προσκυνηταριοῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος στὸ Νέρεζι (1146), ἀντίθετα παρατηροῦνται ὁμοιότητες μὲ τὸ γλυπτὸ διάκοσμο τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου τοῦ Ἱδιου ναοῦ⁵, ὅπου και ἡ τεχνικὴ τῆς χαράξεως τῶν ροδάκων πλησιάζει μὲ τὴν κομψὴ κλίση τῶν φοινικόφυλλων ποὺ εἰκονίζονται στὰ διάχωρα τῶν θωρακίων τοῦ εἰκονοστασίου, ἀλλὰ και μὲ τὴ μορφολογία τοῦ σταυροῦ μὲ τοὺς συμμετρικοὺς βλαστούς, τοῦ διπλοῦ σταυροῦ ποὺ εἰκονίζεται σὲ ἄλλο θωράκιο τοῦ Ἱδιου εἰκονοστασίου στὸν “Αγιο Παντελεήμονα. Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς ἀποτελοῦν ἔνα ἐσχατὸ δριο γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ θωρακίου τῆς Ζίχνας, ἀπὸ τὶς ὅποιες θεωροῦμε δτὶ ἀπέχει ἀρκετά.

Ιδιαίτερα ἐντονα ἐπισημαίνονται οἱ διαφορὲς σὲ σύγκριση και μὲ ἄλλα χαρακτηριστικὰ ἔργα τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰώνα, μὲ ἀσφάλεια χρονολογη-

θολικοῦ τῆς Λαύρας τοῦ Ὀσίου Μελετίου. ‘Α ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ λ ἀ ν δ ο ζ, Α.Β.Μ.Ε. Ε’ (1939-40) 75, εἰκ. 25, σ. 76 (11ος-12ος αι.). ‘Αμπελόφυλλα κοσμοῦν ἐπίσης κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας (‘Α ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ λ ἀ ν δ ο ζ, ‘Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Α’, ‘Αθῆναι 1952, σ. 333, εἰκ. 291), καθὼς και ἄλλα ἀρχιτεκτονικά μέλη (Propyläen Kunstgeschichte Band 3. Byzans und der Christliche Osten. Berlin 1968, εἰκ. 115).

1. Α.Β.Μ.Ε., Ε’ (1939-40) 163, εἰκ. 8.

2. “Ο.π., 160, εἰκ. 6, σ. 161, εἰκ. 7.

3. Πρβλ. και ἀντίστοιχο σταυρὸ μὲ πλοχμὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης.

4. Λ. Φιλιππίδος - Μπούρα, ‘Ο ἔξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὀσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ’, τ. ΣΤ’, 1970-72, 24, πίν. 14, 1.

5. A. Grabar, Sculptures byzantines, II, πίν. LXXVIIIa,b.

μένων, όπως ο Ταξιάρχης τῆς Μεσαριᾶς στήν Ἀνδρο (1158), ίδιαίτερα στὸν πλασμὸν τῶν βλαστῶν, μὲ τὴ σχεδίαση καὶ τὴ μορφολογία τους¹, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ γλυπτὸν ἐπιστύλιο εἰκονοστασίου τοῦ Ταξιάρχη τῆς Μελίδας στήν Ἀνδρο, μὲ τὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν², ἀλλὰ καὶ μὲ ὅλο ἀνάγλυφο, τῆς Ἰδιας περιόδου, ἀπὸ τὴν Ἀρτα³.

Περισσότερο ἀπομακρύνομαστε ἀπὸ παραδείγματα μὲ ἀσφάλεια χρονολογημένα στὸ τέλος τοῦ 12ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα, ὅπως μὲ τὸ ἐπιστύλιο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ καθολικὸ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Κυνηγοῦ τῶν Φιλοσόφων⁴ τοῦ 1205 (ΣΤΨΙΓ=6713=1205)⁵. Ἐδῶ μποροῦμε εὔκολα νὰ διαφοροποιήσουμε καὶ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἐπιτεδικότητα τοῦ ἀναγλύφου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας, χαρακτηριστικὸ ἀρχαικότητας μπροστὰ στὸ χυμῶδες ἀνάγλυφο τοῦ ἐπιστυλίου τῆς μονῆς τῶν Φιλοσόφων τοῦ Ὑμηττοῦ, τοῦ 1205, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλαστικότητα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ Ταξιάρχη τῆς Μεσαριᾶς, τοῦ 1158, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν διάματα τῶν γλυπτῶν τοῦ 12ου αἰώνα ποὺ καὶ ὁ A. Grabar καὶ ἡ Λασκαρίνα Μπούρα θεωροῦν πολὺ συγγενικὰ (διάματα γλυπτῶν Ὁσίου Μελετίου⁶, τοῦ κατεδαφισμένου ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Μαγκούτη ποὺ συνήθως χρονολογεῖται τὸν 9ο αἰώνα καὶ ποὺ ὁ A. Grabar⁷ χρονολογεῖ ὁρθὰ στὸ 12ο-13ο καὶ ποὺ ἀναμφισβήτητα μοιάζουν μὲ ἑκεῖνα τοῦ θωρακίου μὲ τὸ σταυρό, μὲ πλοχμό, τῆς Συλλογῆς τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρῶν (πίν. 11), ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ γνωστὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν ποὺ δημοσίευσε ἡ Alison Frantz καὶ ποὺ ὁ Grabar⁸ θεωρεῖ ὅτι βρίσκεται χρονολογικὰ πολὺ κοντά μὲ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ προσκυνηταριοῦ τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα τοῦ Νέρεζ⁹, στὰ μέσα δηλαδὴ τοῦ 12ου αἰώνα). Τὰ Ἰδια ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε καὶ γιὰ τὴν διάματα τῶν γνωστῶν ἀναγλύφων, στὰ διοῖα σποραδικὰ ἀναφερθήκαμε, ποὺ βρίσκονται ἐντοιχισμένα στὶς ὁψεις τοῦ ναοῦ τῆς Γοργοεπηκόου στήν Ἀθήνα¹⁰ καὶ τὰ διοῖα ὁ A.

1. Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ Ταξιάρχη τῆς Μεσαριᾶς ὑπάρχουν καὶ οἱ δύο μορφές σταυρῶν ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν, ποὺ διμοι, στήν Ἀνδρο, ἔχουν τελείως διαφορετικὸ ἀνάγλυφο, ποὺ φθάνει στὸ ἔπακρο τῆς πλαστικότητας καὶ τοῦ ἔκγλυφου, Laskarina Bouras, Architectural sculptures of the Twelfth and the early Thirteenth centuries in Greece, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', Θ' (1977-79, πίν. 21-23, εἰκ. 2-5).

2. "Ο.π., πίν. 24, εἰκ. 8.

3. "Ο.π., σ. 24.

4. Λασκαρίνα Μπούρα, ὁ.π., Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', Θ' (1977-79) πίν. 25, εἰκ. 10.

5. A. Grabar, ὁ.π., πίν. LXXXIe, σ. 111.

6. A. Grabar, ὁ.π., σ. 112.

7. "Ο.π., πίν. LXXX, σ. 107.

8. "Ο.π., πίν. LXXIXb, σ. 105.

9. A. Grabar, ὁ.π., πίν. LXXVII.

10. P. Steiner, Antike Skulpturen an der Panagia Gorgoepikoos zu Athen, «Ath. Mitteilungen» XXXI (1906) 325-341.

H. σαρκοφάγος τῆς Ζήνας.

Plv. 2

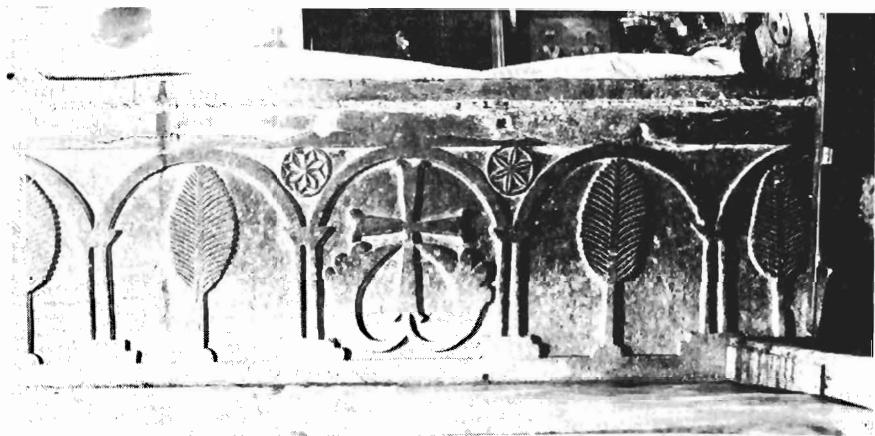
Tὸ ἀριστερὸ τμῆμα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας.

To δεξιό τμήμα της σαρκοφάγου της Ζίχνως.

Λεπτομέρεια των ἀναγλύφων των βούθηρων στην Ἀγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης
Συλλογὴ Ροτόντας (ἀρ. ενδετ. ΑΓ 236).

a. Ἡ σαρκοφάγος τῶν κτητόρων στὸ καθολικὸ τῆς Ἰ. Μ. Βατοπεδίου στὸ Ἀγιο Ὅρος.

β. Ὁ κόμβος ὁ λεγόμενος «ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους».

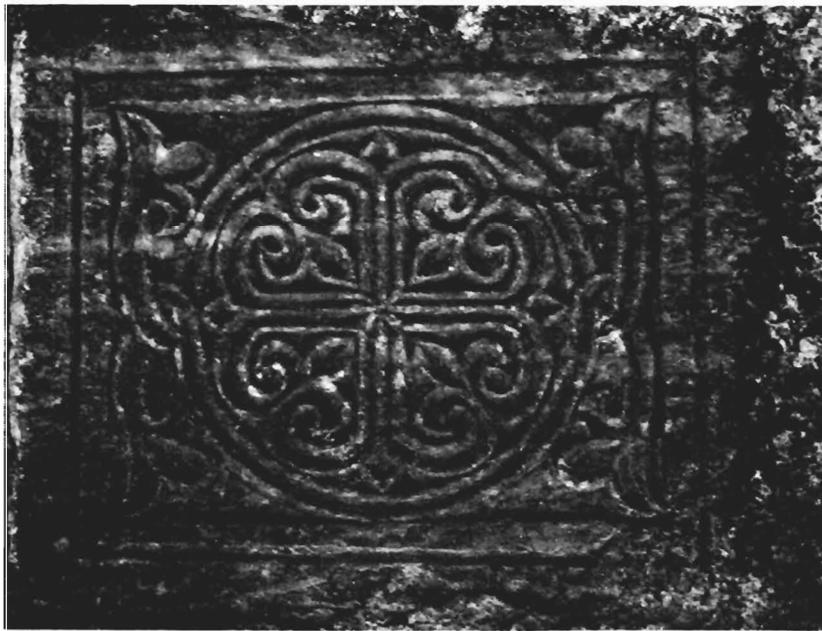
Πίν. 6

*Τὸ «άμμα τοῦ Ἡρακλέους» σὲ χρυσὰ κοσμήματα ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς
τοῦ Μουσείου Μπενάκη.*

α. Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸν "Ἄγιο Ελενθέριο (Γοργοεπίκου)".

β. Θωράκιο ἐντοιχισμένο στὴ Β πλευρὰ τῆς Ἐπισκοπῆς Βόλον.

α. Λεπτομέρεια έπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας (*Σκριποῦ*),
έντοιχισμένο στὴν δύη τοῦ ναοῦ.

β. Θραῖσμα θωρακίου (;) ἢ σαρκοφάγου σὲ νότιο πρόσκτισμα τῆς βασιλικῆς
Β τῶν Φιλίππων.

Θωράκιο ἐντοιχισμένο στὴν Α ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ
τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος Γαλαξειδίου.

α. Λάρονακα στὸ προαύλιο τῆς βασιλικῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων
(Μητροπόλεως) στὶς Σέρραις (σήμερα στὸ Μπεζεστένι).

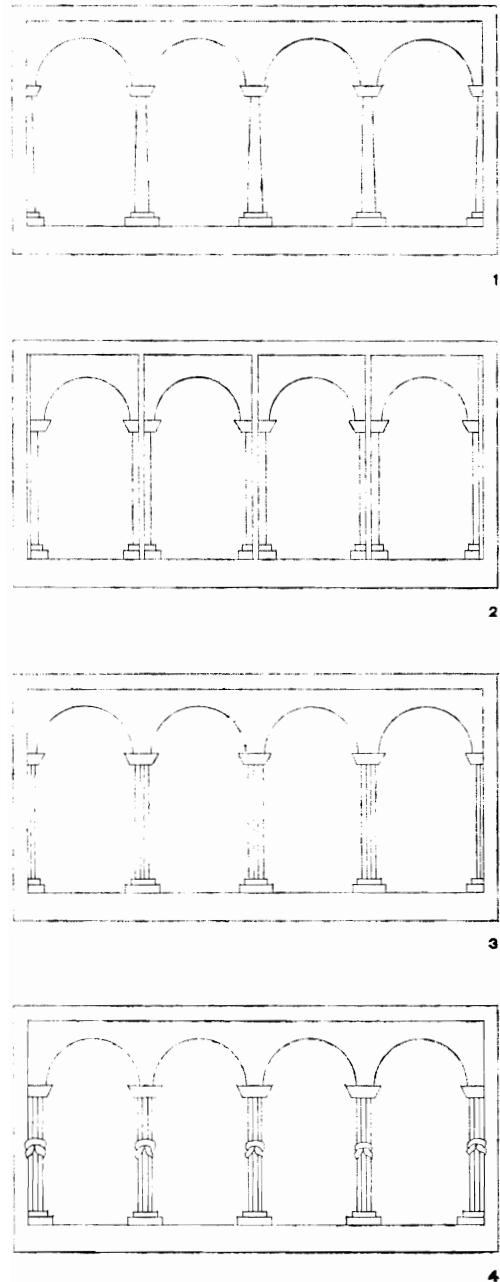
β. Σαρκοφάγος τῆς Συλλογῆς Ροτόντας (ἀρ. ενρετ. ΑΙ' 274).

Θωράκιο τῆς Σελλογῆς τῶν Ἅγίων Θεοδώρων (Μητροπόλεως) Σερρῶν.

Θραῖσμα σαρκοφάγου ἐντοιχισμένης στὴν Α πλευρὰ τοῦ ναοῦ
τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Πορταριὰ τοῦ Πηλίου.

*Εἰκ. 14. Θεωρητική τυπολογική κατάταξη
δύψεων σαρκοφάγων μὲ κιονοστοιχίες.*

Grabar χρονολογεῖ γύρω στὸ 1200¹.

Τελειώνοντας ἀναφέρουμε δτὶς ἡ σαρκοφάγος τῆς Ζίχνας κατέχει τὴν πρώτη θέση σὲ μιὰ θεωρητικὴ τυπολογικὴ ἀνάλυση, ὅπου τὸ γνωστὸ θέμα τῆς τοξοστοιχίας ἀρχίζει ἀπὸ μιὰ γενετικὴ μορφὴ ὅπου τὰ τόξα στηρίζονται σὲ ἀπλὲς (μονὲς) κολόνες (εἰκ. 14,1), συνεχίζεται μὲ τὴν παράθεση, στὴ σειρά, τοῦ γνωστοῦ θέματος τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου (εἰκ. 14,2)², ποὺ ἔξελίσσεται σὲ κιονοστοιχία ὅπου τὰ τόξα στηρίζονται σὲ δίδυμα κιόνια (εἰκ. 14,3) καὶ καταλήγει στὸ γνωστὸ καὶ ἀγαπητὸ θέμα τῆς κιονοστοιχίας ὅπου οἱ δίδυμοι κιονίσκοι συνδέονται στενότερα μὲ τὸ γνωστὸ κόμβο, τὸ μωστηριῶδες «ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους» (εἰκ. 14,4). Οἱ μορφὲς αὐτὲς ἐπιλεκτικὰ ἐμφανίζονται στὸν 11ο αἰώνα καὶ συνεχίζουν μέχρι τὰ τέλη τοῦ 14ου³.

Κάτω ἀπὸ τὰ τόξα τῆς τοξοστοιχίας φιλοξενοῦνται, ὅπως εἴδαμε, σταυροὶ κάθε τύπου καὶ μορφῆς, ἀπλοὶ φυλλοφόροι, ἐπάνω σὲ βαθμιδωτὲς βάσεις, μὲ ρόδακες ἢ χωρίς, ἀλλὰ καὶ δένδρα, φυτά, κλιμαστίδες, πλοχμοί, πτηνὰ μόνα, δίδυμα ἀντίνωτα ἢ ἀντιμέτωπα, ζῶα καὶ κάθε λογῆς συμβολικὸ θέμα ποὺ σχετίζεται μὲ τὸ θάνατο, τὸν Παράδεισο καὶ τὴν μέλλουσα ζωή.

Μετὰ τὴν τυπολογικὴ καὶ μορφολογικὴ ἀνάλυση ποὺ ἔπιχειρήσαμε θὰ μπορούσαμε νὰ προτείνουμε ὡς χρονολογία γιὰ τὴ σαρκοφάγο τῆς Ζίχνας τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 11ου αἰώνα ἢ τις ἀρχὲς τοῦ 12ου, χρονολογία ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρεται καὶ στὰ γνωστὰ γλυπτὰ ποὺ συνδέονται ιδιαίτερα μὲ τὸν παλιὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῶν Σερρῶν.

N. K. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

1. André Grabar, La sculpture byzantine au Moyen-Âge, «Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1971», σ. 749: «De toutes les sculptures ornementales, dans les églises grecques que je connais, celles des encadrements des portes de la Petite Métropole s'apparentent le plus aux reliefs de Hosios Mélétios, qui remontent à l'époque de la construction de cette église monastique, à la fin du XIIe siècle - début du XIIIe».

2. Πρβλ. πρόχειρα τὴ σαρκοφάγο τοῦ Λουτροῦ Ἀλεξανδρουπόλεως (Ladža Köj), S t. M a s l e v, ὥ.π., BZ 51 (1958) 113 κ.έ.

3. «Οπως τὲ παράδειγμα τῆς σαρκοφάγου ποὺ βρισκόταν ἄλλοτε στὴν Ἀχειροποίητο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ σήμερα ὑπάρχει στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας (ἀρ. εὑρετ. 1063/287a, β). Πρβλ. Μ αρία Καμπούρη - Βαμβούκου, ὥ.π., «Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 90 κ.έ., σ. 103, σχ. 1, πίν. 1, 2.

SUMMARY

N. K. Moutsopoulos, Parapet of Byzantine sarcophagus from Zichna.

Opposite the naturally fortified Byzantine settlement of Zichna, at a short distance from the remains of the walls, on the east side of the enclosure surrounding the small three aisled, wooden roofed basilica of Aghios Ioannis Prodromos (dating from the late years of the Turkish rule), lies broken the external side of a Byzantine sarcophagus (pl. 1-3). The grey lime-stone marble slab has the following dimensions: 0,90×0,70 m, 0,07m depth. It is considered a fragment of a parapet with likely dimensions 1,90×0,70 m (ill. 1). The relief on the surface of the marble slab is low, nevertheless very well designed and executed with great precision. The artist sometimes voluntarily disregards the symmetry, for instance in the foliage which shoots up from the base of the cross (pl. 3).

The theme on the slab is fairly well known: a succession of crosses below arches, supported by delicate columns. The author of the article, having restored in drawing the form of the slab, attempted a comparative examination of the individual elements, such as the archline, the shape of the crosses, the formation of the bases, the foliage, with other corresponding forms of dated reliefs on Byzantine sarcophagi.

The sarcophagus of Zichna occupies the first place in a theoretical typological analysis, where the known theme of the archline begins with a genetic form—the arches supported by single columns (ill. 14,1)—continues with the theme of the triumphal arch represented in a row (ill. 14,2), develops into a colonade—where the arches are supported by twin pillars (ill. 14,3)—and finally comes to the beloved theme of the colonade where the twin pillars are closely connected with the well known knot, the mysterious «knot of Hercules» (ill. 14,4). These forms selectively appear in the 11th C until late in the 14th C. Below the arches there are crosses of various types and shapes: with leaves, simple ones, as well as symbolic trees and plants, vine shoots, braids, birds, single ones, twins, facing towards or away from each other, animals and various symbolic themes related to death, Paradise and future life.

As a result of the typological and morphological analysis, the date of the sarcophagus of Zichna is considered the late 11th or early 12th C, a date which should also be referred to the sculptures related with the old Cathedral of Serres.